I

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
धौलाधार परिसर I -, धर्मशाला, जिला कांगड़ा -, हिमाचल प्रदेश –176215
Dhauladhar Campus - I, Dharamshala, District Kangra (HP)-176215
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशोपवेशनस्य (BoS-14) कार्यवृत्तम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशोपवेशनम् (BoS-14) 20.04.2023तमे दिनाङ्के गुरुवासरे हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य धर्मशालास्थे धौलाधारपरिसर-1 इति स्थले अपराह्णे 02:00 वादने प्रतिभासीयमाध्यमेन प्रत्यक्षमाध्यमेन च समायोजितम्। उपवेशनस्य शुभारम्भः वैदिकमन्त्रमङ्गलाचरणेन पाठ्यसमितेः अध्यक्षस्य संयोजकस्य च डॉ.बृहस्पतिमिश्रस्य औपचारिकस्वागतभाषणेन अभूत्। अत्र संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः सर्वे सम्मानितसदस्याः उपस्थिताः आसन्। तेषां नामानि इत्थं सन्ति-

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
3. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, कटवारिया सरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
4. डॉ. एन. आर. गोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारानामितः सदस्यः)
5. डॉ. एन. आर. गोपालः,अधिष्ठाता, भाषासंकायः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (पदेन सदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. योगेन्द्रकुमारः, आचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (आचार्यपदेन विभागीयसदस्यः)
8. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (वरिष्ठः विभागीयसदस्यः)

अत्र विभागाध्यक्षेण एषा कार्यसूची समुपस्थापिता

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.1 -** 22 मार्च 2023तमे दिनाङ्के आयोजितस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशोपवेशनस्य (BoS-13) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.2 -** संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग इत्यस्य नामपरिवर्तनस्य परिचर्चापूर्वकम् अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.3 -** शास्त्रिप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.4 -** शास्त्रिद्वितीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.5 –** शास्त्रितृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.6–** शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.7** - स्नातकोत्तरप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.8** - स्नातकोत्तरद्वितीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.9** - स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।

कोऽपि अतिरिक्तः विषयः अध्यक्षद्वारा अथवा अध्यक्षानुमत्या स्थापयितुं शक्यते यः सूचीपरिगणितः न स्यात्। अतः अध्यक्षेण सूच्यामपरिगणितत्वेऽपि एकः विषयः संस्थापितः। स च एवम् अस्ति -

- **विषयक्र.:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.10** - शोधोपाधिपाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।

अस्य उपवेशनस्य विषयक्रमानुसारेण कार्यवृत्तम् इत्थमस्ति-

विषयक्र.:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.1

22 मार्च 2023 तमे दिनाङ्के आयोजितस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशोपवेशनस्य (BoS-13) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनार्थम्।

कार्य विवरणम्

पाठ्यसमितेः विभागीयसदस्येन सहायकाचार्येण डॉ. कुलदीपकुमार महोदयेन 22 मार्च 2023तमे दिनाङ्के आयोजितस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशोपवेशनस्य (BoS-13) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनार्थम् तस्य उपस्थापनं कृतम्। गभीरविचारानन्तरं समित्या सर्वसम्मत्या तस्य अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक सं. 1) पेज सं. (11-18)

विषयक्र.:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.2

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग इत्यस्य नामपरिवर्तनस्य परिचर्चापूर्वकम् अनुमोदनार्थम्।

कार्य विवरणम्

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग इत्यस्य नाम परिवर्त्य संस्कृतविभाग इति कर्तुं विभागाध्यक्षेण प्रस्तावः कृतः। तेनोक्तं यत् इदानीं विभागे संस्कृतभाषायाः एव अध्ययनम् अध्यापनं च प्रचलति। आगामिनि कालेऽपि विभागे पालिप्राकृतभाषयोः अध्ययनस्य व्यवस्थार्थं विश्वविद्यालयेन किमपि न विचार्यते। अतः नामश्रवणेन यः भ्रमः भवति तस्य परिहारार्थं नामपरिवर्तनमवश्यं करणीयमेव। विषयोऽयं परिचर्चापूर्वकम् अनुमोदनार्थं समितेः समक्षं प्रस्तूयत इति। गभीरविचारानन्तरं समित्या सर्वसम्मत्या अस्य अनुमोदनं कृतम्।

विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.3 -

शास्त्रिप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कन विभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।

कार्यविवरणम्

शास्त्रिप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य मितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक. 2) पेज सं (19-42)

विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.4 –

शास्त्रिद्वितीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।

कार्यविवरणम्

शास्त्रिद्वितीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य मितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक3) पृष्ठ (43-63)

विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.5 – **शास्त्रितृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम् शास्त्रितृतीयसत्रस्यपाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्व सम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक 4) पृष्ठ (64-90)

विषयक्र.:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.6 – **शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमेष नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम् शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक सं. 5) (पृष्ठ सं. 91-100)

विषयक्र.:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.7– **स्नातकोत्तरप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्**

कार्यविवरणम् स्नातकोत्तरप्रथमसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक सं. 6) (पृष्ठ सं. 101-126)

विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.8 - **स्नातकोत्तरद्वितीय सत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम् स्नातकोत्तरद्वितीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक सं 7) (पृष्ठ सं. 127-141)

विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.9 - **स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम् स्नातकोत्तरतृतीयसत्रस्य पाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादि संशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक-8) (पृष्ठ सं. 142-160)

विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.10 - **शोधोपाधिपाठ्यक्रमेषु नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम् शोधोपाधिपाठ्यक्रमेषु कृतस्य नाम/मूल्याङ्कनविभागादिसंशोधनस्य समितिसदस्यैः गहनविचारानन्तरं सर्वसम्मत्या अनुमोदनं कृतम्। (संलग्नक 9) (पृष्ठ सं. 161-182)

अन्ते अध्यक्षद्वारा बाह्यविषयविशेषज्ञानां कुलपतिद्वारा नामितसदस्यानां विभागीयसदस्यानां च आभारः प्रकटितः। अनेन आभारप्रदर्शनेन साकमेव कल्याणश्लोकपुरस्सरं संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः चतुर्दशम् उपवेशनं (BoS-14) संपन्नमभूत्।

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)

4

2. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
3. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, कटवारिया सरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
4. डॉ. एन. आर. गोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारानामितः सदस्यः)
5. डॉ. एन. आर. गोपालः,अधिष्ठाता, भाषासंकायः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (पदेन सदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. योगेन्द्रकुमारः, आचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (आचार्यपदेन विभागीयसदस्यः)
8. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (वरिष्ठः विभागीयसदस्यः)

विभागाध्यक्षः,
संस्कृतपालिप्राकृतविभागः

कार्यालयीयः हिन्दी-अनुवादः

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की पाठ्य समिति के चतुर्दश उपवेशन (BoS-14) का कार्यवृत्त

संस्कृत,पालि एवं प्राकृत विभाग की पाठ्यसमिति का चतुर्दश उपवेशन (BoS-14) हिमाचलप्रदेश केन्दीय विश्वविद्यालय के धर्मशालास्थित धौलाधारपरिसर-1 में 20.04.2023 को अपराह्न 02: बजे प्रतिभासीय (online) और प्रत्यक्ष (offline) माध्यम से हुई। गोष्ठी का आरम्भ वैदिक मङ्गलाचरण एवं पाठ्य समिति के अध्यक्ष एवं संयोजक डॉ.बृहस्पतिमिश्र के औपचारिक स्वागत-भाषण से हुआ।

पाठ्यसमिति के सम्मानित सदस्यों के नाम इस प्रकार हैं :

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
3. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृतभारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, कटवारिया सरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन उपस्थितः)
4. डॉ.एन.आर. गोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारानामितः सदस्यः)
5. डॉ.एन.आर. गोपालः, अधिष्ठाता, भाषासंकायः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (पदेन सदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. योगेन्द्रकुमारः, आचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (आचार्यपदेन विभागीयसदस्यः)
8. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः, हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः (वरिष्ठः विभागीयसदस्यः)

इस बैठक में विभागाध्यक्ष ने अग्रलिखित कार्यसूची का उपस्थापन किया

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.1** - 22 मार्च, 2023 को त्रयोदशी पाठ्य समिति (BoS-13) की बैठक के कार्यवृत्त के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.2** - संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग के नाम परिवर्तन हेतु चर्चा एवं अनुमोदनार्थ।

- **विषयक्र. : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 14.3** - शास्त्री प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र. एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.4** - शास्त्री द्वितीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.5** - शास्त्री तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.6** – शास्त्री चतुर्थ सत्र के SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमों के नाम/मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.7** - स्नातकोत्तर प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.8**- स्नातकोत्तर द्वितीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।
- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.9** - स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।

कोई भी अतिरिक्त विषय अध्यक्ष द्वारा अथवा अध्यक्ष की अनुमति से स्थापित किया जा सकता है। अतः अध्यक्ष के द्वारा सूची में न होते हुए भी एक विषय स्थापित किया गया जो इस प्रकार हैं-

- **विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.10** - शोधोपाधि के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।

उक्त स्थापित विषयों का क्रमानुसार कार्यवृत्त इस प्रकार है -

विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.1- **22 मार्च, 2023 को त्रयोदशी पाठ्य समिति (BoS-13) की बैठक के कार्यवृत्त का अनुमोदन।**

कार्य विवरण संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की त्रयोदशी पाठ्य समिति (BOS-13) के कार्यवृत्त डॉ. कुलदीप कुमार, सहायक आचार्य, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग द्वारा समिति के समक्ष प्रस्तुत किये गये। समिति के सदस्यों द्वारा विचार विमर्श करने के उपरान्त इसका अनुमोदन किया गया। (संलग्नक -1)

विषयक : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.2 - **संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग के नाम परिवर्तन हेतु परिचर्चा एवं अनुमोदनार्थ।**

कार्य विवरण संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की पाठ्य समिति के सदस्यों ने संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग का नाम बदल कर संस्कृत विभाग रखने के लिए पाठ्य समिति के सभी सदस्यों ने सहमति दी और इसका अनुमोदन किया।

विषयक:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.3– **शास्त्री प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।**

कार्य विवरण शास्त्री प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के प्रस्तावित संशोधन का पाठ्यसमिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक-2)

विषयक : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.4 - **शास्त्री द्वितीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के**

संशोधन के अनुमोदनार्थ।

कार्य विवरण

शास्त्री द्वितीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक -3)

विषयक : एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.5 - **शास्त्री तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।**

कार्य विवरण

शास्त्री तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक-4)

विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.6 – **शास्त्री चतुर्थ सत्र के SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमों के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ**

कार्य विवरण

शास्त्री चतुर्थ सत्र के SKT404, SKT419, SKT435, SKT434 पाठ्यक्रमों के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक -5)

विषयक:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.7- **स्नातकोत्तर प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ।**

कार्य विवरण

स्नातकोत्तर प्रथम सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक -6)

विषयक:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.8- **स्नातकोत्तर द्वितीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ**

कार्य विवरण

स्नातकोत्तर द्वितीयसत्र के पाठ्यक्रम के नाम/मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्यसमिति के सदस्यों ने विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया।(संलग्नक-7)

विषयक:एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.9 - **स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ**

कार्य विवरण

स्नातकोत्तर तृतीय सत्र के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक -8)

विषयक्र.: एस.के.टी./बी.ओ.एस.14.10 **शोधोपाधि के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन के अनुमोदनार्थ**

कार्य विवरण

शोधोपाधि के पाठ्यक्रम के नाम/ मूल्याङ्कनविभागादि के संशोधन का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरान्त अनुमोदन कर दिया। (संलग्नक -9)

Gmail

Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com>

BOS-14

Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com> Thu, Jun 29, 2023 at 4:17 PM
To: Virendra Alankar <alankarvk@gmail.com>, "Dr. Brajesh Kumar Pandey" <brajeshvka@gmail.com>
Cc: Brihaspati Mishra <mishrabrihaspati@hpcu.ac.in>

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की चतुर्दशी पाठ्य समिति (BOS-14) के कार्यवृत्त के संदर्भ में।

आदरणीय महोदय,
विभागाध्यक्ष, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग के निर्देशानुसार आपसे निवेदन किया जाता है कि संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की **चतुर्दशी पाठ्य समिति (BOS-14)** के कार्यवृत्त और उसके संलग्नक अनुमोदन हेतु संलग्न हैं कृपया प्राप्त करें तथा अनुमोदन कर कृतार्थ करें।

[Quoted text hidden]

10 attachments

कार्यवृत्त BoS- 14.pdf
2461K

BoS-14 (1).PDF
212K

BoS-14 (5).PDF
153K

BoS-14 (3).PDF
1056K

BoS-14 (2).PDF
494K

BoS-14 (4).PDF
1198K

BoS-14 (7).PDF
546K

BoS-14 (6).PDF
719K

BoS-14 (8).PDF
332K

BoS-14 (9).PDF
1074K

BoS-14 (4).PDF
1198K

BoS-14 (7).PDF
546K

BoS-14 (6).PDF
719K

BoS-14 (8).PDF
332K

BoS-14 (9).PDF
1074K

Dr. Brajesh Kumar Pandey <brajeshvka@gmail.com> Thu, Jun 29, 2023 at 5:52 PM
To: Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com>
Cc: Virendra Alankar <alankarvk@gmail.com>, Brihaspati Mishra <mishrabrihaspati@hpcu.ac.in>

अनुमोदित
[Quoted text hidden]

Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com> Thu, Jun 29, 2023 at 5:49 PM
To: brajeshvka@gmail.com

--
[Quoted text hidden]

Virendra Alankar <alankarvk@gmail.com> Thu, Jun 29, 2023 at 8:04 PM
To: Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com>

मैं विगत समिति BoS -14 में पारित कार्यवृत्त का अनुमोदन करता हूं।
वी. अलंकार

[Quoted text hidden]

Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com> Thu, Jun 29, 2023 at 8:04 PM
To: alankarvk@gmail.com

[Quoted text hidden]

Gmail

Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com>

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की चतुर्दशी पाठ्य समिति (BOS-14) के कार्यवृत्त के संदर्भ में।

Sastri OSKS <sastri.osks@hpcu.ac.in> Thu, Jun 29, 2023 at 1:41 PM
To: Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com>
Cc: Virendra Alankar <alankarvk@gmail.com>, brajeshkumar@jnu.ac.in, "Dr. Brajesh Kumar Pandey" <brajeshvka@gmail.com>, Nanduri Raj Gopal <neelargopal@gmail.com>, Kuldeep Kumar <kuldeep.scss@hpcu.ac.in>, dhamayk@hpcu.ac.in, Brihaspati Mishra <mishrabrihaspati@hpcu.ac.in>

Approved

Sent from my iPhone

> On 29-Jun-2023, at 11:59 AM, Rajesh Patial <rajesh89patyal@gmail.com> wrote:
>
> आदरणीय महोदय,
> विभागाध्यक्ष, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग के निर्देशानुसार आपको सूचित किया जाता है कि संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की **चतुर्दशी पाठ्य समिति (BOS-14)** के कार्यवृत्त आपके अनुमोदन हेतु संलग्न हैं। कृपया प्राप्त करें तथा अनुमोदन कर कृतार्थ करें।
> <कार्यवृत्त.BOS-14.docx>

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
(केंद्रीय विश्वविद्यालय अधिनियम2009 के तहत स्थापित)
धर्मशाला,जिला कांगड़ा-176215, हिमाचल प्रदेश

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशोपवेशनस्य (BoS-13) कार्यवृत्तम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशोपवेशनम् (BoS-13) हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य धर्मशालास्थिते धौलाधारपरिसर-1 इति स्थले 22 मार्च, 2023 तमे दिनाङ्के अपराह्णे 02 वादने प्रतिभासीयप्रत्यक्षमाध्यमाभ्यां सम्पन्नमभूत् । उपवेशनस्य शुभारम्भः वैदिकमन्त्रमङ्गलाचरणेन पाठ्यसमितेः अध्यक्षस्य संयोजकस्य च डॉ.बृहस्पतिमिश्रस्य औपचारिकस्वागतभाषणेन अभूत् ।

अत्र पाठ्यसमितेः सर्वे सम्मानितसदस्याः उपस्थिता आसन् । तेषां नामानि इत्थं सन्ति :

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, अधिष्ठाता, भाषासंकायः (पदेन सदस्यः)
3. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
4. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृत एवं भारतीयाध्ययनसंकायः,जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
5. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, (कुलपतिद्वारा नामितःसदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयः वरिष्ठसदस्यः)

संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः अस्मिन् त्रयोदशोपवेशने (BoS-13) विभागाध्यक्षः अग्रलिखितां कार्यसूचीम् उपस्थापितवान्

1. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.1-** 12सितम्बर , 2022तमे दिनाङ्के सम्पन्नस्य पाठ्यसमितेः द्वादशोपवेशनस्य (BoS-12) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनहेतवे ।
2. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.2** -शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनहेतवे ।
3. **विषयक्र0. :एस.के.टी./बी.ओ.एस. 13.3** – स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनहेतवे ।
4. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.4** - शोधार्थिनः दीपकनौटियालस्य अनुमोदितशोधविषयस्य नामोल्लेखस्य अनुमोदनहेतवे ।
5. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.5** - शास्त्रिणे निर्धारितायाः सेतुपरीक्षायाः मूल्याङ्कनप्रकारस्य अनुमोदनहेतवे ।
6. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.6** – संस्कृतपालिप्राकृतविभागे वसन्तसत्रे, 2023तमे ख्रीष्टाब्दे शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत) , स्नातकोत्तर,विद्यावाचस्पति इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु पाठ्यमानानां पाठ्यक्रमाणां सूच्याः अनुमोदनार्थम् ।
7. **विषयक्र0 - एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.7-** राष्ट्रियशिक्षानीतिः -2020 इत्यस्या अनुपालने शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत), स्नातकोत्तर इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु आयोज्यमानानां परीक्षाणां मूल्याङ्कनप्रकारस्य अनुमोदनहेतवे ।

<u>विषयक्रमानुसारेण कार्यविवरणमित्थमस्ति-</u>

<u>एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.1-</u> **12 सितम्बर , 2022तमे पाठ्यसमितेः द्वादशोपवेशनस्य (BoS-12) कार्यवृत्तस्य अनुमोदनहेतवे ।**

<u>कार्यविवरणम्</u> संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः द्वादशोपवेशनस्य (BoS-12) कार्यवृत्तं संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य सहायक आचार्यः डॉ. कुलदीपकुमारः समितेः समक्षं प्रस्तुतवान् । समितिसदस्यैः गभीरविचारविमर्शानन्तरमस्य अनुमोदनं कृतम् । (संलग्नक -1)

<u>एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.2 -</u> **शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनहेतवे ।**

<u>कार्यविवरणम्</u> संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य शास्त्रिचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमः पाठ्यसमितिसदस्यैः विचारविमर्शानन्तरम् अनुमोदितः । (संलग्नक-2)

<u>एस.के.टी./बी.ओ.एस. 13.3 –</u> **स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमस्य अनुमोदनहेतवे ।**

<u>कार्यविवरणम्</u> संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य स्नातकोत्तरचतुर्थसत्रस्य पाठ्यक्रमः पाठ्यसमितिसदस्यैः विचारविमर्शानन्तरम् अनुमोदितः । (संलग्नक -3)

<u>एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.4 -</u> **शोधार्थिनः दीपकनौटियालस्य अनुमोदितशोध-विषयस्य नामोल्लेखस्य अनुमोदनहेतवे ।**

<u>कार्यविवरणम्</u> शोधार्थिनः दीपकनौटियालस्य शोधविषयस्य अनुमोदनम् पाठ्यसमितेः पञ्चमोपवेशने (BoS-05) (15अक्टूबर, 2019) सर्वसम्मत्या जातमासीत् । किन्तु तत्र तस्य शीर्षकस्य शब्दशः उल्लेखो नास्ति । शोधार्थिनः दीपकनौटियालस्य शोधविषयः इत्थमस्ति **'सिन्धुकन्यागद्यकाव्यस्य भाषावैज्ञानिकाध्ययनम्'** । समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या अस्य नामोल्लेखनस्य अनुमोदनं कृतम् ।

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.5 - **शास्त्रिणे निर्धारितायाः सेतुपरीक्षायाः मूल्याङ्कनप्रकारस्य अनुमोदनहेतवे।**

कार्यविवरणम्

बी.ए.- संस्कृत (प्रतिष्ठा) इति उपाधिं प्राप्तवताम् अध्ययनरतानां वा विद्यार्थिनां उपाधिपत्रे शास्त्रीति शब्दं योजयितुं विश्वविद्यालयद्वारा घटितायाः अधिकारप्राप्तसमितेः अनुशंसायाः फलस्वरूपं सेतुपरीक्षायाः व्यवस्था कृतासीत्। अस्याः मूल्याङ्कनप्रकारस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तस्य अनुमोदनम् आवश्यकमस्ति । सेतुपरीक्षायां साहित्यशास्त्रस्य चत्वारि प्रश्नपत्राणि निर्धारितानि आसन्। यत्र प्रतिप्रश्नपत्रं 04 श्रेयाङ्काः भविष्यन्ति। तेषां मूल्याङ्कनप्रकारः एवं विभक्तो भविष्यति-

मध्यसत्रपरीक्षा - 50 (25%)
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् - 50 (25%)
सत्रान्तपरीक्षा - 100 (50%)
कुलयोगः =200 (100%)

एष मूल्याङ्कनप्रकारः पाठ्यसमितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या अनुमोदितः।

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.6 - **संस्कृतपालिप्राकृतविभागे वसन्तसत्रे, 2023तमे ख्रीष्टाब्दे शास्त्री, बी.ए. , स्नातकोत्तर,विद्यावाचस्पति इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु पाठ्यमानानां पाठ्यक्रमाणां सूच्याः अनुमोदनार्थम्।**

कार्यविवरणम्

संस्कृतपालिप्राकृतविभागे वसन्तसत्रे, 2023तमे ख्रीष्टाब्दे शास्त्री, बी.ए. , स्नातकोत्तर,विद्यावाचस्पति इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु पाठ्यमानानां पाठ्यक्रमाणां सूचीम् अवलोक्य गहनं च विचार्य पाठ्यसमितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या एषा सूची अनुमोदिता। (संलग्नक -4)

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.7- **राष्ट्रियशिक्षानीतिः -2020 इत्यस्या अनुपालने शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत), स्नातकोत्तर(संस्कृत) इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु आयोज्यमानानां पूर्वयोजितानां वा परीक्षाणां मूल्याङ्कनप्रकारस्य अनुमोदनहेतवे।**

कार्यविवरणम्

राष्ट्रियशिक्षानीतिः -2020 इत्यस्या अनुपालने शास्त्री, बी.ए., स्नातकोत्तर इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु आयोज्यमानानां परीक्षाणां मूल्याङ्कनप्रकारः इत्थं भविता-

मध्यसत्रपरीक्षा - 20%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् - 20%
सत्रान्तपरीक्षा - 60%

2 श्रेयाङ्कवतां प्रश्नपत्राणां पूर्णाङ्काः शतं (100) 4 श्रेयाङ्कवतां प्रश्नपत्राणां च पूर्णाङ्काः द्विशतं (200) एव भविष्यन्ति किन्तु मूल्याङ्कनस्य विभागः उक्तरीत्या परिवर्तितः भविष्यति तथा च राष्ट्रियशिक्षानीतिः -2020 इत्यस्या अनुपालने शास्त्री, बी.ए.(संस्कृत), स्नातकोत्तर (संस्कृत) इत्येतेषु अध्ययनकार्यक्रमेषु पूर्वयोजितानां परीक्षाणां मूल्याङ्कनप्रकारः अपि पूर्वोक्तप्रकारेणैव अनुमन्यः अस्ति । एष परिवर्तितः विभागः समितिसदस्यैः सर्वसम्मत्या अनुमोदितः। ध्यातव्यमस्ति यत् पूर्वमेष विभागः मध्यसत्रपरीक्षायां 25% सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कने 25% सत्रान्तपरीक्षायां च 50% आसीत् यः इदानीम् उक्तरीत्या परिवर्त्य अनुमोदितः।

अन्ते अध्यक्षेण भाषासंकायस्य अधिष्ठातृवर्यस्य, बाह्यविषयविशेषज्ञयोः, कुलपतिद्वारा नामितसदस्ययोः विभागीयसदस्यस्य च कृते कृतज्ञता प्रकटिता । अनेन कृतज्ञताप्रदर्शनेन तथा च सामूहिकमन्त्रोच्चारणेन साकमेव संस्कृतपालिप्राकृतविभागस्य पाठ्यसमितेः त्रयोदशम् उपवेशनं (BoS-13) संपन्नमभूत्।

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, अधिष्ठाता, भाषासंकायः (पदेन सदस्यः)
3. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
4. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृत एवं भारतीयाध्ययनसंकायः, जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
5. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, (कुलपतिद्वारा नामितःसदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयः वरिष्ठसदस्यः)

विभागाध्यक्षः,
संस्कृतपालिप्राकृतविभागः

कार्यालयीयः अनुवादः

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की
पाठ्य समिति की (BoS-13) त्रयोदशी संगोष्ठी की बैठक का कार्यवृत्त

संस्कृत,पालि एवं प्राकृत विभाग की पाठ्यसमिति (BoS-13) त्रयोदशी की बैठक हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय के धर्मशालास्थित धौलाधारपरिसर-1 धौलाधारपरिसर-1 में 22 मार्च , 2023 को अपराह्न 02 : बजे प्रतिभासीय (online) और प्रत्यक्ष (offline) माध्यम से हुई। गोष्ठी का आरंभ वैदिक मंगलाचरण एवं पाठ्य समिति के अध्यक्ष एवं संयोजक डॉ.बृहस्पतिमिश्र के औपचारिक स्वागतभाषण से हुआ।

पाठ्यसमिति के सम्मानित सदस्यों के नाम इस प्रकार हैं :

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, अधिष्ठाता, भाषासंकायः (पदेन सदस्यः)
3. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
4. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृत एवं भारतीयाध्ययनसंकायः,जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
5. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, (कुलपतिद्वारा नामितःसदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयः वरिष्ठसदस्यः)

इस बैठक में विभागाध्यक्ष ने अग्रलिखित कार्यसूची उपस्थापित की

- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.1- 12 सितम्बर , 2022 को द्वादशी पाठ्य समिति (BoS-12) की बैठक के कार्यवृत का अनुमोदन हेतु।
- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.2 - शास्त्री चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम के अनुमोदन हेतु।
- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस. 13.3 – स्नातकोत्तर चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम के अनुमोदन हेतु।

- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.4 - शोधार्थी दीपक नौटियाल के अनुमोदित शोध विषय के नामोल्लेख के अनुमोदन हेतु ।
- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.5 - शास्त्री सेतु की परीक्षा के प्रकार के अनुमोदन हेतु ।
- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.6 - संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में वसंत सत्र, 2023 में पढाये जा रहे शास्त्री, बी.ए. , स्नातकोत्तर संस्कृत और पीएच.डी. कार्यक्रमों की विषय सूची के अनुमोदनार्थ।
- विषयक्र0 : एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.7- राष्ट्रीय शिक्षा नीति -2020 की अनुपालना में शास्त्री बी.ए. तथा स्नातकोत्तर कक्षाओं में आयोजित की जाने वाली परीक्षाओं के मूल्यांकन प्रकार के अनुमोदन हेतु।

कार्यवृत्त निम्नलिखित प्रकार से है:

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.1- **12 सितम्बर , 2022 को पाठ्य समिति (BoS-12) की द्वादशी बैठक के कार्यवृत्त का अनुमोदन ।**

कार्य विवरण संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग की एकादशी पाठ्य समिति (BOS-12) के बारहवीं बैठक कार्यवृत्त डॉ. कुलदीप कुमार, सहायक आचार्य, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग द्वारा समिति के समक्ष प्रस्तुत किये गये। जिसका समिति के सदस्यों द्वारा विचार विमर्श करने के उपरांत अनुमोदन किया गया। (संलग्नक -1)

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.2 - **शास्त्री चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम के अनुमोदन हेतु ।**

कार्य विवरण संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में शास्त्री चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम का पाठ्य समिति के सदस्यों द्वारा विचार विमर्श करने के उपरांत अनुमोदन किया। (संलग्नक -1)

एस.के.टी./बी.ओ.एस. 13.3 – **स्नातकोत्तर चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम के अनुमोदन हेतु ।**

कार्य विवरण संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में स्नातकोत्तर चतुर्थ सत्र के पाठ्यक्रम का पाठ्य समिति के सदस्यों द्वारा विचार विमर्श करने के उपरांत अनुमोदन किया गया। (संलग्नक -1)

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.4 - **शोधार्थी दीपक नौटियाल के अनुमोदित शोध विषय के नामोल्लेख के अनुमोदन ।**

कार्य विवरण शोधार्थी दीपक नौटियाल के शोध विषय का अनुमोदन 5वी पाठ्य समिति (15 अक्टूबर, 2019) में कर दिया गया था।

किन्तु उसके शीर्षक का शब्दशः उल्लेख नहीं है। शोधार्थी दीपक नौटियाल का शोध विषय इस प्रकार से है **'सिन्धुकन्यागद्यकाव्यस्य भाषावैज्ञानिकाध्ययनम्'** जिसका पाठ्य समिति के सदस्यों ने शोध विषय का अनुमोदन किया।

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.5 -

कार्य विवरण

शास्त्री सेतु की परीक्षा के प्रकार के अनुमोदन हेतु ।

सेतु परीक्षा की व्यवस्था बी.ए. (संस्कृत - प्रतिष्ठा) उपाधि प्राप्त एवं अध्ययनरत विद्यार्थियों को शास्त्री उपाधि प्रदान करने के लिए विश्वविद्यालय द्वारा गठित अधिकार प्राप्त समिति की अनुशंसा के फलस्वरूप की गयी थी| इसके मूल्यांकन प्रकार के स्पष्ट बोध के लिए उसका अनुमोदन आवश्यक हैं । सेतु परीक्षा में साहित्यशास्त्र के चार प्रश्नपत्र निर्धारित किये गये थे। जिसमे हर प्रश्न पत्र 04 श्रेयांक के होंगे एवं उनका मूल्यांकन प्रकार इस प्रकार विभक्त होगा।

मध्यसत्र परीक्षा - 50 (25%)

सतत आंतरिक मूल्यांकन - 50 (25%)

सत्रांत परीक्षा - 100 (50%)

कुल योग = 200 (100%)

जिसका पाठ्य समिति के सदस्यों ने अनुमोदन किया।

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.6 -

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में बसंत सत्र, 2023 में पढाये जा रहे शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत), स्नातकोत्तर (संस्कृत) और पीएच.डी. कार्यक्रमों की विषय सूची के अनुमोदनार्थ।

कार्य विवरण

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग में बसंत सत्र, 2023 में पढाये जा रहे शास्त्री, बी.ए. , स्नातकोत्तर संस्कृत और पीएच.डी. कार्यक्रमों की विषय सूची का पाठ्य समिति के सदस्यों ने गहन विचार करने के उपरांत अनुमोदन किया|

एस.के.टी./बी.ओ.एस.13.7-

राष्ट्रीय शिक्षा नीति -2020 की अनुपालना में शास्त्री बी.ए. तथा स्नातकोत्तर कक्षाओं में आयोजित की जाने वाली परीक्षाओं के मूल्यांकन प्रकार के अनुमोदन हेतु।

कार्य विवरण

राष्ट्रीय शिक्षा नीति -2020 की अनुपालना में शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत) तथा स्नातकोत्तर (संस्कृत) कक्षाओं में आयोजित की जाने वाली परीक्षाओं का मूल्यांकन इस प्रकार होगा :

मध्यसत्र परीक्षा - 20%
सतत आंतरिक मूल्यांकन - 20%
सत्रांत परीक्षा - 60%

2 श्रेयांक वाले प्रश्न पत्रों का पूर्णांक 100 एवं 4 श्रेयांक वाले प्रश्नपत्रों का पूर्णांक 200 ही रहेगा किन्तु मूल्यांकन का विभाग उक्त रीति से परिवर्तित हो जायेगा। ध्यातव्य है कि पहले यह विभाजन मध्य सत्र परीक्षा में 25% सतत आंतरिक मूल्यांकन में 25% एवं सत्रांत परीक्षा में 50% था। किन्तु विश्वविद्यालय के नियमानुसार उक्त क्रम से परिवर्तन कर दिया गया। यह उक्त मूल्यांकन व्यवस्था राष्ट्रीय शिक्षा नीति -2020 की अनुपालना में शास्त्री, बी.ए. (संस्कृत) तथा स्नातकोत्तर (संस्कृत) की कक्षाओं में पूर्व में आयोजित की गई परीक्षाओं में भी अनुमन्य है। जिसका समिति सदस्यों द्वारा अनुमोदन किया गया।

अंत में अध्यक्ष के द्वारा अधिष्ठाता महोदय, बाह्यविषयविशेषज्ञों, कुलपति द्वारा नामित सदस्यों एवं विभागीयसदस्य का आभार प्रकट किया गया। इस आभार प्रदर्शन तथा सामूहिक वैदिक मन्त्रोच्चारण के साथ ही संस्कृत पाली एवं प्राकृतविभाग की पाठ्यसमिति का त्रयोदश उपवेशन संपन्न हुआ।

1. डॉ. बृहस्पतिमिश्रः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (अध्यक्षः, पाठ्यसमितिः)
2. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, अधिष्ठाता, भाषासंकायः (पदेन सदस्यः)
3. डॉ. वीरेन्द्रकुमारविद्यालंकारः, आचार्यः, विभागाध्यक्षः, संस्कृतविभागः, पंजाबविश्वविद्यालयः, चंडीगढ़ (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
4. डॉ. ब्रजेशपाण्डेयः, आचार्यः, संस्कृत एवं भारतीयाध्ययनसंकायः,जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः, कटवारियासरायः, नवदेहली (बाह्यविशेषज्ञः) (प्रतिभासीयमाध्यमेन)
5. डॉ. नण्डूरी राजगोपालः, सहाचार्यः, आंग्लविभागः, (कुलपतिद्वारा नामितःसदस्यः)
6. डॉ. ओ.एस.के.एस.शास्त्री, आचार्यः, भौतिकीखगोलविज्ञानविभागः (कुलपतिद्वारा नामितः सदस्यः)
7. डॉ. कुलदीप कुमारः, सहायकाचार्यः, संस्कृतपालिप्राकृतविभागः (विभागीयः वरिष्ठसदस्यः)

25-5-2023
विभागाध्यक्षः,
संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम Course Name	श्रेयांक Credit		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित बाहरी परीक्षकों) फील्ड ,सेमिनार,प्रयोगशाला,द्वारा (वर्क
			शास्त्री प्रथम सत्रम् SHASTRI (BA SANSKRIT) – 1st SEMESTER			
1.	MAJOR-1	SKT401	संस्कृतव्याकरणम् – 1 (संज्ञासन्धिशब्दरूपाणि / Linguistics - Morphology)	4		बाहरी परीक्षकों द्वारा
2.	MAJOR-2	SKT416	संस्कृतसाहित्यम् -1 (छन्दः नीतिकथा च / Prosody and Fable)	4		बाहरी परीक्षकों द्वारा
3.	MINOR-1	SKT 431	दर्शनम् – 1 (तर्कसिद्धान्ताः / Introduction to Nyaya and Vaisheshika philosophy	4		बाहरी परीक्षकों द्वारा
4.	VOCATIONAL/SKILL	SKT 209	व्यावहारिकं संस्कृतम् (Communicative Sanskrit)	2		बाहरी परीक्षकों द्वारा
5.	LAB/FIELD WORK	SKT 476	शुद्धोच्चारणम् (Correct Pronunciation)	2		SEMINAR/ प्रयोगशाला
6.	IKS	SKT 471	भारतीयज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge System)	4		आन्तरिकपरीक्षा
7.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY	EEL-110	Functional and Communicative Skills in English	4		बाहरी परीक्षकों द्वारा
8.	ADDITIONAL	SKT-499	अनुवादः (Translation) {यह विषय प्रथम सत्र में (+2 में बिना संस्कृत विषय वाले छात्रों के लिए केवल) मात्र पास करना अनिवार्य है । इस पत्र के श्रेयांकों का योग कुल श्रेयाङ्कों मे नही होगा}	4		आन्तरिकपरीक्षा

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

शास्त्रीति उपाधेः उद्देश्यम्

शास्त्रीति उपाधेः उद्देश्यम्

- भारतस्य आत्मानम् अवगन्तुं संस्कृतशास्त्राणाम् अध्ययनम् अत्यावश्यकं वर्तते ।
- भारतीयानां सर्वासां सद्विद्यानां मूलं वेदाः तदनुकूलशास्त्राणि च वर्तन्ते । अतस्तेषाम् अध्ययनम् अनिवार्यम् ।
- संस्कृतशास्त्राणाम् अध्ययनं भारतं प्रति गौरवभावं वर्धयति । हीनभावनां नाशयति ।
- शास्त्रसम्पत्तेः संरक्षणे सति ज्ञानगङ्गा अजस्रं प्रवाहिता भविष्यति ।
- शास्त्र्युपाधौ निर्धारितविषयेषु व्याकरणशास्त्रं भाषां रक्षति, शास्त्रान्तराणामवगमने सामर्थ्यं जनयति । नूतनशब्दनिर्माणेन भारतीयभाषाः पोषयति ।
- साहित्यं सहजतया व्यावहारिकं ज्ञानं वर्धयति समाजं सन्मार्गं नयति ।
- दर्शनशास्त्रं तत्त्वज्ञानं कारयति सदसतोः भेदञ्च प्रकटयति ।
- ज्यौतिषं कालज्ञानं कारयति, अर्थं प्रददाति ।
- भारतीयज्ञानपद्धत्या चिन्तनधारायां परिवर्तनं भविष्यति ।
- उपाधिरयं प्रतिष्ठां वृत्तिञ्च प्रददाति ।

संस्कृतव्याकरणम्-1 (संज्ञासन्धिशब्दरूपाणि / Linguistics - Morphology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 401 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-1 (संज्ञासन्धिशब्दरूपाणि / Linguistics - Morphology)

पाठ्यक्रमस्यउद्देश्यानि - पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः – 200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	**20%**
सत्रान्तपरीक्षा	-	**60%**
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	**20%**

SKT401 - संस्कृतव्याकरणम्-1 (संज्ञासन्धिशब्दरूपाणि / Linguistics - Morphology)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ <u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	संज्ञाप्रकरणम्	20 %
2	सन्धिः ☞ अच्सन्धिप्रकरणम् ☞ प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणम् ☞ हल्सन्धिप्रकरणम् ☞ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ☞ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ☞ सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च	35 %

3	अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	25 %
4	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	10 %
5	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	10 %

निर्धारितग्रन्थः -

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

2. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
3. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
4. सिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, मूलमात्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी॥
5. सिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
6. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
7. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3,4,5,6,7,8,9	संज्ञाप्रकरणम्	1
10,11,12,13,14	अच्सन्धिप्रकरणम्	1
15,16	प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणम्	1
17,18,19,20	हल्सन्धिप्रकरणम्	1
21,22	विसर्गसन्धिप्रकरणम्	1
23,24	स्वादिसन्धिप्रकरणम्	1
25,26,27,28,29,30,31,32	अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	1
33,34,35,36	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	1
37,38,39,40	अजन्तनपुंस्कलिङ्गप्रकरणम्	1

अकुमारी

संस्कृतसाहित्यम्-1 (छन्दः नीतिकथा च / Prosody and Fable)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 416 **श्रेयाङ्काः – 4**

संस्कृतसाहित्यम्-1 (छन्दः नीतिकथा च / Prosody and Fable)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – साहित्यशास्त्रे वृत्तरत्नाकरस्य परिचयेन छन्दःपरिचयः भविष्यति। छात्राः छन्दःशास्त्रस्य यति-गति-लयादि विषयैः परिचिताः भविष्यन्ति। छात्राः छन्दोज्ञानेन पद्यकाव्यस्य पठने आनन्दानुभूतिं प्राप्नुवन्ति। हितोपदेशेन बालेषु नैतिकतायाः आधानं भविता। नीतिग्रन्थानां परिचयोपि भविष्यति।

प्रतिफलम् - साहित्यशास्त्रे वृत्तरत्नाकरस्य परिचयेन छन्दःपरिचयः भवति। छात्राः छन्दःशास्त्रस्य यति-गति-लयादि विषयैः परिचिताः भवन्ति। छात्राः छन्दोज्ञानेन पद्यकाव्यस्य पठने आनन्दानुभूतिं प्राप्नुवन्ति। हितोपदेशेन बालेषु नैतिकतायाः आधानं भविष्यति। नीतिग्रन्थानां परिचयोपि भवति। प्रतियोगिपरीक्षासु लाभः भवति। कथाप्रवचनकर्तृणां छन्दोज्ञानेन श्लोकादिगायने साहाय्यं भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

संस्कृतसाहित्यम्-1 (छन्दः नीतिकथा च / Prosody and Fable)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

अन्वितिसंख्या **विषयः**

१. **वृत्तरत्नाकरः** **(60% अङ्कानां कृते)**

(क.) मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयः,
छन्दःशास्त्रस्य दशाक्षराणि गणलक्षणानि च।
पादलक्षणानि, यतिलक्षणानि च
वृत्तभेदकथनम्, मात्राच्छन्दः - आर्याछन्दसः लक्षणम्।

(ख.) अनुष्टुप्प्रकरणम् -अनुष्टुप्-छन्दः
वर्णसमवृत्तानि- विद्युन्माला, माणवकम्
इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः

(ग.) वंशस्थम्, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्
स्रग्विणी, मालती, प्रहर्षिणि, वसन्ततिलका
मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, हरिणी
मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्

मित्रलाभः (हितोपदेशः) प्रास्ताविकं विहाय (40%अङ्कानां कृते)

(घ). मित्रलाभः (हितोपदेशः) 1-4 कथाः (श्लोकसहिताः)

(ङ.). मित्रलाभः (हितोपदेशः) 5-8 कथाः (श्लोकसहिताः)

निर्धारितग्रन्थाः-

1. वृत्तरत्नाकरः. केदारभट्टविरचितम्. मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली.
2. हितोपदेशः - नारायणपण्डित- विरचितम् , मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली

सहायकग्रन्थाः

क. छन्दोमञ्जरी, श्री गङ्गादासप्रणीता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

ख. सस्कृत साहित्य का इतिहास. बलदेव उपाध्याय. शारदा निकेतन, वाराणसी

ग. **व्याख्यानयोजना –**

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	वृत्तरत्नाकरः	
1-2	मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च	1
3-4	छन्दःशास्त्रस्य दशाक्षराणि गणलक्षणानि च	1
5-7	पादलक्षणानि, यतिलक्षणानि च	1
8-9	वृत्तभेदकथनम्, मात्राच्छन्दः-आर्याछन्दसः लक्षणम्	1
10-11	अनुष्टुप्प्रकरणम् -अनुष्टुप् छन्दः	1
12-13	वर्णसमवृत्तानि -विद्युन्माला, माणवकम्	1
14-15	इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः	1
16-17	वंशस्थं, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्,	1
18-19	मालती, वसन्ततिलका,	1
20-21	मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी,	1
22,23,24	मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रिडितम्	1
	हितोपदेशः (मित्रलाभः) प्रास्ताविकं विहाय	
25-32	1-4 कथाः (श्लोकसहिताः)	2
36-40	5-8 कथाः (श्लोकसहिताः)	2

दर्शनम् -1 (तर्कसिद्धान्ता: / Introduction to Nayaya and Vaisheshika Philosophy)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 431 **श्रेयाङ्का: – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम – दर्शनम् -1 (तर्कसिद्धान्ता: / Introduction to Nayaya and Vaisheshika Philosophy)

श्रेयाङ्का: 04 [एकश्रेयव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः वैदिककालीनसंस्कृतेः तत्कालीनजीवनपद्धत्याः वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य अत्यन्तं विस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं शास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययनाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः – **(पूर्णाङ्का: - 200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20%

दर्शनम् -1 (तर्कसिद्धान्ता: / Introduction to Nayaya and Vaisheshika Philosophy)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ <u>**विषयवस्तु-**</u>

क - विभाग

तर्कसंग्रहः

इकाई- 1

1. सप्त पदार्थाः
2. नव द्रव्याणि

अजहरिदास:

3. चतुर्विंशतिः गुणाः
4. अभावश्चतुर्विधः
5. पृथिवीलक्षणम्

इकाई- 2

6. अब्लक्षणम्
7. तेजोलक्षणम्
8. वायुलक्षणम्
9. आकाशलक्षणम्
10. आत्मनः लक्षणम्

इकाई- 3

11. मनसः लक्षणम्
12. रूपलक्षणम्
13. रसलक्षणम्
14. गन्धलक्षणम्
15. स्पर्शलक्षणम्
16. संख्यालक्षणम्

इकाई- 4

17. त्रिविधकारणम्
18. शब्दलक्षणम्
19. बुद्धिलक्षणम्
20. प्रत्यक्षलक्षणम्
21. षड्विधसन्निकर्षः

भयहरियास:

विभाग- ख

इकाई- 5

1. अनुमानलक्षणम्
2. द्विविधानुमानम्
3. हेत्वाभासः
4. उपमानम्
5. शब्दः
6. वाक्यार्थः हेतुः
7. त्रिविधसंस्कारः
8. समवायः
9. अभावः

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-२	सप्त पदार्थाः	१, २, ३
३-४	नव द्रव्याणि	१, २, ३
५-७	चतुर्विंशतिः गुणाः	१, २, ३
८-१०	अभावश्चतुर्विधः ,पृथिवीलक्षणम्	१, २, ३
११-१२	अब्लक्षणम् ,तेजोलक्षणम्	१, २
१३-१४	वायुलक्षणम् , आकाशलक्षणम्	१, २
१५	आत्मनः लक्षणम्	१, २
१६-१७	मनसः लक्षणम् , रूपलक्षणम्	१, २
१८	रसलक्षणम् , गन्धलक्षणम्	१, ३,६
१९ -२०	स्पर्शलक्षणम् ,संख्यालक्षणम्	१, ४, ६
२१-२२	त्रिविधकारणम्	१, ४, ६
२३-२४	शब्दलक्षणम् , बुद्धिलक्षणम्	१, ७, ८
२५-२६	प्रत्यक्षलक्षणम्	१, ७, ८
२७- ३०	षड्विधसन्निकर्षः	१, ७, ८

व्रजटरिदास

३१-३२	अनुमानलक्षणम्	१, ७, ८
३३-३४	द्विविधानुमानम्	१, ७, ८
३५-३७	हेत्वाभासः	१, ७, ८, ९
३८	उपमानम् , शब्दः	२
३९	वाक्यार्थः हेतुः , त्रिविधसंस्कारः	२
४०	समवायः , अभावः	२

परीक्षार्थं ग्रन्थः –

१. तर्कसंग्रहः, श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः सुधांशु कुमार षडङ्गी (व्याख्याकार). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०११.

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. तर्कसंग्रहः. श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः. गोविन्दाचार्यः (सम्पादकः). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१३.

२. तर्कसंग्रहः. अन्नम्भट्टविरचितः. बालशास्त्री (सम्पादक). न्यायबोधिनी-पदकृत्य-बालमनोरमा-टीका एवं सरलाख्य-भाषाटीका सहित. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, नई-दिल्ली.

३. Tarksangraha. Annambhatta. S. KuppuswamiShastri. Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.

४. दर्शनशास्त्रस्येतिहासः. ज्वालाप्रसाद गौड (सम्पादक), संस्कृत- शशिबाला गौड़. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

५. तर्कसंग्रहः. अन्नम्भट्टविरचितः. बालशास्त्री (सम्पादक). न्यायबोधिनी-पदकृत्य-बालमनोरमा-टीका एवं सरलाख्य-भाषाटीका सहित. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, नई-दिल्ली.

६. Tarksangraha. Annambhatta. S. Kuppuswami Shastri. Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.

७. दर्शनशास्त्रस्येतिहासः. ज्वालाप्रसाद गौड (सम्पादक), संस्कृत- शशिबाला गौड़. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

SKT209

व्यावहारिकं संस्कृतम्

(Communicative Sanskrit)

पाठ्यक्रम कूट – SKT209

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- व्यावहारिकं संस्कृतम् (Communicative Sanskrit) **क्रेडिट- 2**

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि-

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु संस्कृतस्य व्यावहारिकज्ञानाभिवृद्धिसम्पादनम्, तथा छात्राणां संस्कृतभाषया शुद्धरूपेण सम्भाषणस्य लेखनस्य च योग्यतासम्पादनम् संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनम्, अनुवादक्षमताभिवर्धनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्काः -- **100**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20%

पाठ्यक्रमः - SKT209 व्यावहारिकं संस्कृतम्

(Communicative Sanskrit)

विषयान्तर्वस्तु -

1. संस्कृतवर्णमाला
2. शब्द उच्चारणपद्धतिः
3. व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री)
4. संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)
5. कारकचिह्नानि विभक्तयश्च
6. अकारान्त पुल्लिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः
7. आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः
8, अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु

(पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् पत्)

9. व्यावहारिकसम्भाषणम्

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।
२. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।
३. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।
४. कारकम्, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
५. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४ ।
६. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
७. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-5	संस्कृतवर्णमाला, शब्द उच्चारणपद्धतिः , व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री), संख्यावाचकशब्दाः (एकतः पञ्चाशत् पर्यन्तम्)	1, 2, 3, 6
6,7,8	कारकचिह्नानि विभक्तयश्च	1, 4, 6
9,10,11	अकारान्त पुल्लिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः, आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः	1,5,6
12,13,14,15	अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि पञ्चलकारेषु (पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् पत्)	1,5,6
16,17,18,19,20	व्यावहारिकसम्भाषणम्	1,2, 6,7

शुद्धोच्चारणम्
(Correct Pronunciation)

पाठ्यक्रम कूट – SKT476
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- शुद्धोच्चारणम् (Correct Pronunciation) **श्रेयाङ्काः - 2**
पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु शुद्धोच्चारणस्य अभ्यासः संस्कारः च अत्यन्तं वर्धनीयः। ग्रन्थं, पद्यं, वाक्यं च दृष्ट्वा निर्दुष्टं च पठेयुः । वाक्यस्य उच्चारणं सर्वथा शुद्धं स्यात् । ह्रस्वदीर्घाणाम् उच्चारणम् अत्यन्तं शुद्धं भवेत् । अल्पप्राणमहाप्राणवर्णानाम् उच्चारणं च सुष्ठु भवेत्। निर्दुष्टम् उच्चारणम् उत्तमवाचकस्य उत्तमस्य छात्रस्य उत्तमस्य अध्यापकस्य च लक्षणम्। निर्दुष्टम् उच्चारणं छात्राणां विधातुं अयं पाठ्यक्रमः प्रयोगशालारूपः पाठ्यक्रमे नियोजितः।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनेन पुस्तकवाचनं निर्दुष्टं शुद्धं सुकरं च भविष्यति । ह्रस्वदीर्घोच्चारणाभ्यासः, श्लोकपङ्क्त्युच्चारणाभ्यासः च शुद्धो भविष्यति, सन्धिविभाजनं, शब्दज्ञानं च एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनात् भविष्यति । शुद्धोच्चारणमेव संस्कृतभाषाध्ययनस्य वाङ्मयाध्ययनस्य अनिवार्या अपेक्षा। तदेतत् एतत्पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्।

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् श्रेयाङ्क व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेःअनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्यावसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –– पूर्णाङ्काः	--	**100**
माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

मूल्याङ्कनप्रकारः –
आन्तरिकमूल्याङ्कनं – भिन्नानां छन्दसां षण्णां श्लोकानां, गद्यांशस्य न्यूनतमविंशतिपङ्क्तीनां शुद्धरूपेण पदच्छेदपूर्वकं लेखनम्। लिखितांशस्य 15 अङ्काः, उपस्थितेः 5 अङ्काः।
मध्यसत्रपरीक्षा – निर्धारितांशस्य प्रस्तुतिं संबद्धप्राध्यापकस्य समक्षं छात्राः विधास्यन्ति।
सत्रानतपरीक्षा – बाह्यपरीक्षकः अथवा विभागीयः प्राध्यापकः अन्यपरीक्षकः भविष्यति। निर्धारितांशस्य प्रस्तुतिः भविष्यति

पाठ्यक्रमः - SKT476 शुद्धोच्चारणम्
(Correct Pronunciation)

1. **वर्णबोधनम् उच्चारणं च।** 5

- अक्षराभ्यासः। माहेश्वरसूत्रोच्चारणम्।
- ह्रस्वदीर्घोच्चारणाभ्यासः। मात्रासहितवर्णोच्चारणाभ्यासः।
- पदोच्चारणाभ्यासः।

2. **संयुक्तवर्णोच्चारणाभ्यासः।** 5

- संयुक्तवर्णबोधनम्।
- संयुक्तवर्णविशिष्टपदोच्चारणाभ्यासः।
- सन्धौ कृते सति अकृते संयुक्तवर्णविशिष्टपदोच्चारणाभ्यासः।

3. **ग्रन्थाधारितोच्चारणाभ्यासः।** 10

- ❖ संस्कृतभारत्याः व्यवहारसाहस्री इति पुस्तकस्य वाचनाभ्यासः।
- ❖ संस्कृतभारत्याः बालकथासप्ततिः इति पुस्तकस्य वाचनाभ्यासः।
- ❖ संस्कृतभारत्याः सरलपञ्चतन्त्रपुस्तकात् कथावाचनाभ्यासः।
- ❖ अमरकोशस्य प्रथमे काण्डे प्रथमात् वर्गात् पञ्चविंशतिः पद्यानि।
- ❖ हितोपदेशस्य आदिमानि विंशतिः पद्यानि।
- ❖ शिवराजविजयात् प्रथमनिश्वासात् दशानां पङ्क्तीनां वाचनम्।

निर्धारितग्रन्थाः -

1. प्रवेशः - संस्कृतभारती दिल्ली।
2. व्यवहारसाहस्री - संस्कृतभारती दिल्ली ।
3. बालकथासप्ततिः - संस्कृतभारती दिल्ली।
4. सरलपञ्चतन्त्रम् - संस्कृतभारती दिल्ली।
5. अमरकोशः - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।
6. हितोपदेशः - चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठानं वाराणसी।
7. शिवराजविजयम् – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।
8. SAMSKRIT TUTORIAL APP प्रयुक्तिः।
9. SAMSKRIT SOUND PICTURE DICTIONARY APP प्रयुक्तिः।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	अक्षराभ्यासः। माहेश्वरसूत्रोच्चारणम्। ह्रस्वदीर्घोच्चारणाभ्यासः। मात्रासहितवर्णोच्चारणाभ्यासः। पदोच्चारणाभ्यासः।	1,8,9.
4-6	संयुक्तवर्णबोधनम्।	1,8,9.
7,8	संयुक्तवर्णविशिष्टपदोच्चारणाभ्यासः। सन्धौ कृते सति अकृते च संयुक्तवर्णविशिष्टपदोच्चारणाभ्यासः।	1,8,9.
9,10	संस्कृतभारत्याः व्यवहारसाहस्री इति पुस्तकस्य वाचनाभ्यासः। संस्कृतभारत्याः बालकथासप्ततिः इति पुस्तकस्य वाचनाभ्यासः।	2,3
11- 13	संस्कृतभारत्याः सरलपञ्चतन्त्रपुस्तकात् कथावाचनाभ्यासः।	4.
14,15	अमरकोशस्य प्रथमे काण्डे प्रथमात् वर्गात् पञ्चविंशतिः पद्यानि। हितोपदेशस्य आदिमानि विंशति पद्यानि।	5,6.
16-20	शिवराजविजयात् प्रथमनिश्वासात् दशानां पङ्क्तीनां वाचनम्।	7

भारतीयज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge system)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः - SKT- 471 **श्रेयाङ्काः** 04

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – **भारतीयज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge system)**

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –

- युवसु देशस्य वास्तविकेतिहासस्य समृद्धसंस्कृतेश्च विषये जागरूकतोत्पादनम्।
- भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् अवगमनम्।
- भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधक्षेत्रेषु शोधं कर्तुं यूनां प्रोत्साहनम्।
- आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानमनुसृत्य भारतीयज्ञानस्य व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम्।
- युवभ्यः आजीविकायाः, वृत्तेः व्यावसायिकावसराणां च वर्धनम्।
-

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – समग्रं पाठ्यक्रमं पठित्वा छात्राणां प्रकृतिं प्रति जीवनस्य कार्यप्रणालीं प्रति च समग्रा अन्तर्दृष्टिःविकसिता भविष्यति।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

पूर्णाङ्काः (200)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - भारतीयज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge system) SKT – 471

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः

अन्विति -1: भारतीयसभ्यतायाः भारतीयज्ञानपद्धतेश्च विकासः (8 होराः)

राष्ट्रस्य उत्पत्तिः, सभ्यतायाः प्राचीनता, लुप्तनदीनाम् अन्वेषणम् ,सरस्वतीनद्याः गवेषणा, सरस्वती-सिन्धु सभ्यता, पारंपरिकज्ञानपद्धतिः, वेदाः, भारतीयदर्शनस्य मुख्यशाखाः (6 + 3), प्राचीनशिक्षापद्धतिः, तक्षशिला-विश्वविद्यालयः, नालन्दाविश्वविद्यालयः, पूर्व-छात्राः, भारतात् ज्ञाननिर्यातः।

अन्विति- II: प्राचीनभारते कला, साहित्यं विद्वांसश्च (8 होराः)

कला, सङ्गीतम् नृत्यञ्च, नटराजः - भारतीयकलायाः उत्कृष्टकृतिः, अगस्त्यः, लोपामुद्रा, घोषा, वाल्मीकिः, पतञ्जलिः, वेदव्यासः, याज्ञवल्क्यः, गार्गी, मैत्रेयी, बौधायनः, चरकः, सुश्रुतः, जीवकः, नागार्जुनः, कणादः, पतञ्जलिः, कौटिल्यः, पाणिनिः, तिरुवल्लुवरः, आर्यभट्टः, वराहमिहिरः,आदि- शंकराचार्यः, भास्कराचार्यः, माधवाचार्यस्य साहित्यम्, जीवनं कृतयश्च।

अन्विति- III: विज्ञाने गणिते च प्राचीनभारतीययोगदानम् (8 होराः)

पदार्थः, जीवनस्य ब्रह्माण्डस्य च अवधारणा, गुरुत्वाकर्षणम्, ऋषि-अगस्त्यस्य विद्युन्निदर्शनम् (बैटरी), प्रकाशवेगः, विमानम्, वैमानिकी, वैदिकब्रह्माण्डविज्ञानम् आधुनिकावधारणाश्च, भारतीयकालगणना, केरलगणितं खगोलविज्ञानञ्च, खगोलविज्ञानस्य इतिहासः संस्कृतिः, सूर्यः, पृथिवी, चन्द्रग्रहणम्, पृथ्वीगोलाकारा, पृथिव्याः घूर्णनम्, पुरातत्त्वखगोलविज्ञानम् (आर्कियोस्ट्रोनॉमी); शून्यस्य पाई-इत्यस्य च अवधारणाः । संख्यापद्धतिः, पाइथागोरसप्रमेयः वैदिकगणितम्।

अन्विति- IV: प्राचीनभारतीयाभियान्त्रिकी, प्रौद्योगिकी वास्तुकला च (8 होराः)

पूर्व-हड़प्पा, सिन्धुघाटीसभ्यता, प्रयोगशाला उपकरणानि, रसः, रञ्जकम्, वर्णः (पेंट) वज्रलेपः (गारा, सीमेंट), काचस्य मृत्तिकायाश्च पात्राणि, धातुविज्ञानम्, वैदिकयुगे अभियांत्रिकीविज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, वैदिकोत्तराभिलेखाः, दिल्ली-लौह-स्तम्भः, राखीगढ़ी, मेहरगढ़ इत्यत्र सिन्धुघाटीसभ्यता, समुद्रप्रौद्योगिकी, बेट-द्वारका।

अन्विति-V: पर्यावरणे स्वास्थ्ये च प्राचीनभारतीययोगदानम् (8 होराः)

नृजातीयाध्ययनम्, वनस्पतिविज्ञानम्, जैविकविज्ञानम्, शरीर-रचनाविज्ञानम्, शरीरक्रियाविज्ञानम्, कृषिः, पारिस्थितिकी पर्यावरणञ्च, आयुर्वेदः, स्वास्थ्यपरिचर्या, औषधानि, सूक्ष्मजीवविज्ञानम् , शल्यचिकित्सा-योगादिं प्रति एकीकृतदृष्टिकोणः।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान -संख्या	व्याख्यानविषयः
1-8	**भारतीयसभ्यतायाः भारतीयज्ञानपद्धतेश्च विकासः -** राष्ट्रस्य उत्पत्तिः, सभ्यतायाः प्राचीनता, लुप्तनदीनाम् अन्वेषणम् ,सरस्वतीनद्याः गवेषणा, सरस्वती-सिन्धु सभ्यता, पारंपरिकज्ञानपद्धतिः, वेदाः, भारतीयदर्शनस्य मुख्यशाखाः (6 + 3), प्राचीनशिक्षापद्धतिः, तक्षशिला-विश्वविद्यालयः, नालन्दाविश्वविद्यालयः, पूर्व-छात्राः, भारतात् ज्ञाननिर्यातः ।
09-16	**प्राचीनभारते कला, साहित्यं विद्वांसश्च -** कला, सङ्गीतम् नृत्यञ्च, नटराजः - भारतीयकलायाः उत्कृष्टकृतिः, अगस्त्यः, लोपामुद्रा, घोषा, वाल्मीकिः, पतञ्जलिः, वेदव्यासः, याज्ञवल्क्यः, गार्गी, मैत्रेयी, बोधायनः, चरकः, सुश्रुतः, जीवकः, नागार्जुनः, कणादः, पतञ्जलिः, कौटिल्यः, पाणिनिः, तिरुवल्लुवरः, आर्यभट्टः, वराहमिहिरः,आदि- शंकराचार्यः, भास्कराचार्यः, माधवाचार्यस्य साहित्यम्, जीवनं कृतयश्च ।
17-24	**विज्ञाने गणिते च प्राचीनभारतीययोगदानम् -** पदार्थः, जीवनस्य ब्रह्माण्डस्य च अवधारणा, गुरुत्वाकर्षणम्, ऋषि-अगस्त्यस्य विद्युन्निदर्शनम् (बैटरी), प्रकाशवेगः, विमानम्, वैमानिकी, वैदिकब्रह्माण्डविज्ञानम् आधुनिकावधारणाश्च, भारतीयकालगणना, केरलगणितं खगोलविज्ञानञ्च, खगोलविज्ञानस्य इतिहासः संस्कृतिः, सूर्यः, पृथिवी, चन्द्रग्रहणम्, पृथ्वीगोलाकारा, पृथिव्याः घूर्णनम्, पुरातत्त्वखगोलविज्ञानम् (आर्कियोस्ट्रोनॉमी); शून्यस्य पाई-इत्यस्य च अवधारणाः । संख्यापद्धतिः, पाइथागोरसप्रमेयः वैदिकगणितम् ।
25-32	**प्राचीनभारतीयाभियान्त्रिकी, प्रौद्योगिकी वास्तुकला च -** पूर्व-हड़प्पा, सिन्धुघाटीसभ्यता, प्रयोगशाला उपकरणानि, रसः, रञ्जकम्, वर्णः (पेंट) वज्रलेपः (गारा, सीमेंट), काचस्य मृत्तिकायाश्च पात्राणि, धातुविज्ञानम्, वैदिकयुगे अभियांत्रिकीविज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, वैदिकोत्तराभिलेखाः, दिल्ली-लौह-स्तम्भः, राखीगढ़ी, मेहरगढ़ इत्यत्र सिन्धुघाटीसभ्यता, समुद्रप्रौद्योगिकी, बेट-द्वारका ।
33-40	**पर्यावरणे स्वास्थ्ये च प्राचीनभारतीययोगदानम् –** नृजातीयाध्ययनम्, वनस्पतिविज्ञानम्, जैविकविज्ञानम्, शरीर-रचनाविज्ञानम्, शरीरक्रियाविज्ञानम्, कृषिः, पारिस्थितिकी पर्यावरणञ्च, आयुर्वेदः, स्वास्थ्यपरिचर्या, औषधानि, सूक्ष्मजीवविज्ञानम् , शल्यचिकित्सा-योगादिं प्रति एकीकृतदृष्टिकोणः ।

Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
PO BOX: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA – 176215, HP.
www.cuhimachal.ac.in

Course Code: IKS....
Credits: 04
Course Name: Indian Knowledge System
Course Duration: 01 Semester

Credits Equivalent:
One credit of theory is equivalent to 10 hours of lectures / organised classroom activity / contact hours; 5 hours of laboratory work / practical / field work / Tutorial / teacher-led activity and 15 hours of other workload such as independent individual/ group work; obligatory/ optional work placement; literature survey/ library work; data collection/ field work; writing of papers/ projects/dissertation/thesis; seminars, etc.).

Course Aim and Objectives:
Bhārata has a very rich and versatile knowledge system and cultural heritage. The Bhāratīya knowledge system was developed during the Vedic period, the Saraswatī-Sindhu Civilization, the Middle ages and practiced till the conditions of modern times. In this course, a special attention is given to the reasons of ideas occurrence in the ancient society, and connection with the concept of material world, and religious, social, and cultural beliefs. On the closer examination religion, culture and science have appeared epistemological very rigidly connected in the Bhāratīya knowledge system. As such, this land has provided invaluable knowledge stuff to the society and the world in all the spheres of life; e.g. aeronautics, science, astronomy, mathematics, life science, medical science, architecture, art, music, dance, literature, and drama.

Over the period, most of the works were either lost or confined to the libraries or personal possessions. However, some of the activities are still in practice of the masses unknowing the scientific and practical values. Given the nature of course and diversity of the learners' fields, the course is designed to provide a broad-spectrum of the Bhāratīya knowledge system. The main objectives of this course are as follows:

- Creating awareness amongst the youths about the true history and rich culture of the country;
- Understanding the scientific value of the tradition and culture of the Bhārata;
- Promoting the youths to do research in the various fields of Bhāratīya knowledge tradition;
- Converting the Bhāratīya wisdom into the applied aspect of the modern scientific paradigm;
- Adding career, professional and business opportunities to the youths.

It is also believed that after completion of this course the students will get a holistic insight into the understanding the working of nature and life.

Attendance Requirements:
A minimum of 75% attendance is a must failing which a student may not be permitted to appear in the examination.

Evaluation Criteria: To Be Updated...

Course Contents: IKS...; Credits: 4 (40 Hours)

UNIT -I: Bhāratīya Civilization and Development of Knowledge System **(8 hours)**

Genesis of the land, Antiquity of civilization, On the Trail of the Lost River, Discovery of the Saraswatī River, the Saraswatī-Sindhu Civilization, Traditional Knowledge System, Logical Thinking and Scientific Temperament, Fertile Land for Knowledge Proliferation, the Vedas, Concepts and Nomenclature, Schools of Philosophy (6+3), Ancient Education System, the Takṣaśilā University, the Nālandā University, Alumni, Knowledge Export from Bhārata.

UNIT-II: Arts, Literature, and Scholars **(8 hours)**

Art, Music, and Dance, Naṭarāja– A Masterpiece of Bhāratīya Art, Literature, Life and works of Agastya, Lopāmudrā, Vālmīki, Vedavyāsa, Yājñavalkya, Gārgī, Maitreyī, Bodhāyana, Caraka, Suśruta, Jīvaka, Nāgārjuna, Kaṇāda, Patañjali, Kauṭīlya, Pāṇini, Thiruvalluvar, Āryabhaṭa, Varāhamihira, Brahmagupta, Bhāskarācārya, and Mādhavācārya.

UNIT-III: Physics, Mathematics, and Astronomy **(8 hours)**

Atomic Theory, Laws of Motion, Sage Agastya's Model of Battery, Velocity of Light, Concept of Gravity, Aeronautics-Controversy and Scientific validation, Vedic Cosmology and Modern Concepts, Concepts of Zero and Pi, Number System, Pythagoras Theorem; Kerala School of Astronomy and Mathematics, and Vedic Mathematics; Heliocentric model and Bhāratīya concept, Rotation of Earth, an Overview on Archaeostronomy, Bhāratīya Kāla-gaṇanā.

UNIT-IV: Chemistry, Engineering, Technology, and Architecture **(8 hours)**

Chemistry in Daily Life, Dyes, Paints and Cements, Concepts and Development of Chemistry, Pre-Harappan and Sindhu Valley Civilization, Chemistry Laboratory and Apparatus, Glass and Pottery, Metallurgy, Engineering Science and Technology in the Vedic Age, Epic Age, Post-Vedic Records, Iron Pillar of Delhi, Rakhigarhi, Mehrgarh, Sindhu Valley Civilization, Marine Technology, Bet–Dwārkā, Bhimbetka, Edakkal.

UNIT-V: Life, Environment, and Health **(8 hours)**

Flora and Fauna, Ethnic Studies, Fossils, Seals, Coins, etc.., Life Science in Literature, Life in Plants, Anatomy, Physiology, Agriculture in Vedic and post-Vedic Period, Ecology and Environment, Āyurveda, Integrated Approach to Healthcare, Metal as Medicine, Microbiology, Medicine, Surgery, Yoga, Siddha, Tibetan Āyurveda.

Text books:

1. Textbook on The Knowledge System of Bhārata by Bhag Chand Chauhan, Under Publication (2021).
2. Histrory of Science in India Volume-1, Part-I, Part-II, Volume VIII, by Sibaji Raha, et al. National Academy of Sciences, India and The Ramkrishan Mission Institute of Culture, Kolkata (2014).

Reference Books:

1. Histrory of Science in India Volume-1, Part-I, Part-II, Volume VIII, by Sibaji Raha, et al. National Academy of Sciences, India and The Ramkrishan Mission Institute of Culture, Kolkata (2014).
2. Pride of India- A Glimpse of India's Scientific Heritage edited by Pradeep Kohle et al. Samskrit Bharati (2006).

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
धर्मशाला, जिला काँगड़ा (हि.प्र.) – 176215
Dharamshala, District Kangra – 176215

पाठ्यक्रम कूट: भाज्ञाप्र....
श्रेयांक: 04
पाठ्यक्रम का नाम: भारतीय ज्ञान प्रणाली
पाठ्यक्रम की अवधि: 01 सत्र

श्रेयांक समतुल्य:
सिद्धांत का एक श्रेयांक 10 घंटे के व्याख्यान/आयोजित कक्षा कार्यकलाप/संपर्क घंटे के बराबर है; 5 घंटे का प्रयोगशाला कार्य / प्रायोगिक / क्षेत्र कार्य / अनुशिक्षण / शिक्षक के नेतृत्व में कार्यकलाप और 15 घंटे का अन्य कार्यभार जैसे स्वतंत्र व्यक्तिगत / समूह कार्य; अनिवार्य/वैकल्पिक कार्य स्थानन; साहित्य सर्वेक्षण/पुस्तकालय कार्य; आंकड़ा संग्रहण / क्षेत्र कार्य; शोधपत्र / परियोजनाओं / शोध निबंध / शोध प्रबंध का लेखन; संगोष्ठी, आदि)।

पाठ्यक्रम उद्देश्य और प्रयोजन:
भारत के पास बहुत समृद्ध और बहुमुखी ज्ञान प्रणाली और सांस्कृतिक विरासत है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैदिक काल, सरस्वती-सिंधु सभ्यता, मध्य युग के दौरान विकसित किया गया था और यह आधुनिक समय तक व्यवहार में थी । इस पाठ्यक्रम में प्राचीन समाज में विचारों के उत्पन्न होने के कारणों और भौतिक संसार की अवधारणा के साथ संबंध, धार्मिक, सामाजिक और सांस्कृतिक मान्यताओं पर विशेष ध्यान दिया जाता है। करीब से जांच करने पर यह प्रकट होता है कि धर्म, संस्कृति और विज्ञान भारतीय ज्ञान प्रणाली में ज्ञानमीमांसीय तौर पर दृढ़ रूप से संबद्ध हैं । इस रूप में, इस भूमि ने जीवन के सभी क्षेत्रों में समाज और दुनिया को अमूल्य ज्ञान सामग्री प्रदान की है; जैसे वैमानिकी विज्ञान, खगोल विज्ञान, गणित, जैविक विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान, वास्तुकला, कला, संगीत, नृत्य, साहित्य और नाटक।
इस अवधि के दौरान, अधिकांश कार्य या तो खो गए थे या पुस्तकालयों या निजी आधिपत्य तक ही सीमित थे। हालाँकि, कुछ कार्यकलाप अभी भी वैज्ञानिक और व्यावहारिक मूल्यों से अनजान जनता के व्यवहार में हैं। पाठ्यक्रम की प्रकृति और शिक्षार्थियों के क्षेत्रों की विविधता को देखते हुए, पाठ्यक्रम को भारतीय ज्ञान प्रणाली का एक व्यापक विस्तार प्रदान करने के लिए तैयार किया गया है। इस पाठ्यक्रम के मुख्य उद्देश्य इस प्रकार हैं:

- देश के सही इतिहास और समृद्ध संस्कृति के बारे में युवाओं में जागरूकता पैदा करना;
- भारत की परंपरा और संस्कृति के वैज्ञानिक मूल्य को समझना;
- भारतीय ज्ञान परंपरा के विभिन्न क्षेत्रों में शोध करने के लिए युवाओं को बढ़ावा देना;
- भारतीय ज्ञान को आधुनिक वैज्ञानिक प्रतिमान के व्यावहारिक पहलू में परिवर्तित करना;
- युवाओं के लिए आजीविका, वृत्तिक और व्यावसायिक अवसरों को बढ़ाना।

यह भी विश्वास है कि इस पाठ्यक्रम के पूरा होने के बाद छात्रों को प्रकृति और जीवन की कार्यप्रणाली के प्रति एक समग्र अंतर्दृष्टि प्राप्त होगी ।

उपस्थिति अपेक्षाएं:
कम से कम 75% उपस्थिति अनिवार्य है, जिसके विफल होने पर किसी छात्र को परीक्षा में बैठने की अनुमति नहीं दी जा सकती है।

मूल्यांकन मानदंड: **अद्यतन किया जाना है...**

पाठ्यक्रम सामग्री: भाज्ञाप्र... श्रेयांक: 4 (40 घंटे)

इकाई-I: भारतीय सभ्यता और ज्ञान प्रणाली का विकास **(8 घंटे)**

देश की उत्पत्ति, सभ्यता की प्राचीनता, खोई हुई नदी के निशान, सरस्वती नदी की खोज, सरस्वती-सिंधु सभ्यता, पारंपरिक ज्ञान प्रणाली, तार्किक सोच और वैज्ञानिक स्वभाव, ज्ञान प्रसार के लिए उपजाऊ भूमि, वेद, अवधारणाएं और नामकरण, दर्शनशास्त्र के स्कूल (6+3), प्राचीन शिक्षा प्रणाली, तक्षशिला विश्वविद्यालय, नालंदा विश्वविद्यालय, पूर्व छात्र, भारत से ज्ञान निर्यात।

इकाई- II: कला, साहित्य और विद्वान **(8 घंटे)**

कला, संगीत और नृत्य, नटराज - भारतीय कला की उत्कृष्ट कृति, अगस्त्य, लोपामुद्रा, वाल्मीकि, वेदव्यास, याज्ञवल्क्य, गार्गी, मैत्रेयी, बोधायन, चरक, सुश्रुत, जीवक, नागार्जुन, कणाद, पतंजलि, कौटिल्य, पाणिनि, तिरुवल्लुवर, आर्यभट्ट, वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य, और माधवाचार्य।

इकाई- III: भौतिकी, गणित और खगोल विज्ञान **(8 घंटे)**

परमाणु सिद्धांत, गति के नियम, ऋषि अगस्त्य की बैटरी का मॉडल, प्रकाश का वेग, गुरुत्वाकर्षण की अवधारणा, वैमानिकी-विवाद और वैज्ञानिक मान्यता, वैदिक ब्रह्मांड विज्ञान और आधुनिक अवधारणाएं, शून्य और पाई की अवधारणाएं, संख्या प्रणाली, पाइथागोरस प्रमेय; केरल खगोल विज्ञान और गणित स्कूल, और वैदिक गणित; सूर्य केंद्रीय (हेलियोसेंट्रिक) मॉडल और भारतीय अवधारणा, पृथ्वी का घूर्णन, पुरातत्व खगोल विज्ञान का एक सिंहावलोकन, भारतीय कला-गणना।

इकाई- IV: रसायन विज्ञान, इंजीनियरिंग, प्रौद्योगिकी और वास्तुकला **(8 घंटे)**

दैनिक जीवन में रसायन विज्ञान, रंजक, पेंट और सीमेंट, रसायन विज्ञान की अवधारणा और विकास, पूर्व-हड़प्पा और सिंधु घाटी सभ्यता, रसायन विज्ञान प्रयोगशाला और उपकरण, कांच और मिट्टी के बर्तन, धातु विज्ञान, वैदिक युग में इंजीनियरिंग विज्ञान और प्रौद्योगिकी, महाकाव्य युग, वैदिकोत्तर अभिलेख, दिल्ली का लौह स्तंभ, राखीगढ़ी, मेहरगढ़, सिंधु घाटी सभ्यता, समुद्री प्रौद्योगिकी, बेट-द्वारका, भीमबेटका, एडक्कल।

इकाई-V: जीवन, पर्यावरण और स्वास्थ्य **(8 घंटे)**

वनस्पति और जीव, जातीय अध्ययन, जीवाश्म, मुहर, सिक्के, आदि । साहित्य में जैविक विज्ञान, पौधों में जीवन, शरीर रचना विज्ञान, शरीर विज्ञान, वैदिक और वैदिकोत्तर काल में कृषि, पारिस्थितिकी और पर्यावरण, आयुर्वेद, स्वास्थ्य देखभाल के लिए एकीकृत दृष्टिकोण, चिकित्सा के रूप में धातु, सूक्ष्म जीव विज्ञान, चिकित्सा, शल्य चिकित्सा, योग, सिद्ध, तिब्बती आयुर्वेद ।

पाठ्य पुस्तकें:

1. भारत की ज्ञान प्रणाली (The Knowledge System of Bhārata) पर पाठ्यपुस्तक, भाग चंद चौहान, प्रकाशनाधीन (2021)।

2. भारत में विज्ञान का इतिहास (Histrory of Science in India) खंड-1, भाग-I, भाग-II, खंड VIII, सिबाजी राहा एवं अन्य । राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, भारत और रामकृष्ण मिशन संस्कृति संस्थान, कोलकाता (2014)।

संदर्भ पुस्तकें:

1. भारत में विज्ञान का इतिहास (Histrory of Science in India) खंड-1, भाग-I, भाग-II, खंड VIII, सिबाजी राहा एवं अन्य । राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, भारत और रामकृष्ण मिशन संस्कृति संस्थान, कोलकाता (2014)।

2. भारत का गौरव- भारत की वैज्ञानिक विरासत की एक झलक (Pride of India - A Glimpse of India's Scientific Heritage), प्रदीप कोहले एवं अन्य द्वारा संपादित । संस्कृत भारती (2006) ।

अनुवादः (Translation)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः – SKT-499

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – अनुवादः (Translation)

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम्15 होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्राणां हिन्दीवाक्यानां संस्कृतभाषया संस्कृतवाक्यानां च हिन्दीभाषया शुद्धरूपेण अनुवादस्य च योग्यतासम्पादनेन सहैव तेषां स्मृतौ संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनं वर्तते येन शास्त्राध्ययने स्वाभिप्रायप्रकाशने च तेषां काठिन्यनिवारणं स्यात् ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलानि- अस्य अध्ययनानन्तरं छात्राः हिन्दीवाक्यानां संस्कृतभाषया संस्कृतवाक्यानां च हिन्दीभाषया शुद्धरूपेण अनुवादं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।

उपस्थितेरनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्षासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा उपस्थितिः 75% न भवति चेच्छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णाँकाः 200**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्–20%

अनुवादः (SKT-499)

सैद्धान्तिकम् (50%) **प्रायोगिकम् (50%)**

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**होराविभागः**
१.	**शब्दरूपाणि** पुंस्त्वे शब्दाः –राम,शिशु,हरि,पितृ स्त्रीत्वे शब्दाः- रमा,देवी,मति,मातृ	(६)

नपुंसकत्वे शब्दाः –फल,वारि,मधु,कर्तृ

२. धातुरूपाणि- लट्-लृट्-लोट्-लङ्-लिङ्लकारेषु भू,गम्,एध,अद,हु,कृ,तुद,रुध,दिव,क्री,सु,चुर-धातूनां रूपाणि (१०)
३. विभक्त्यर्थनियमाः-उपपदविभक्तिनियमाः,कारकविभक्तिनियमाः (१०)
४. सन्धिनियमाः (५)
५. समासनियमाः (५)
६. वाच्यपरिवर्तननियमाः-कर्तृवाच्य-कर्मवाच्य-भाववाच्य-व्यवस्था (२)
७. व्यावहारिकशब्दावली- अव्ययानि,विशेष्यविशेषणभावः (२)

निर्धारितग्रन्थाः –

१. सिद्धान्तकौमुदी,भट्टोजिदीक्षितविरचिता
२. बृहदनुवादचन्द्रिका, चक्रधरनौटियाल 'हंस', मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली

सहायकग्रन्थाः

१. सन्धिः, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
२. समासः, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
३. कारकम्, जि.महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
४. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४ ।
५. प्रौढरचनानुवादकौमुदी, कपिलदेवद्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, २०११
६. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।
७.शुद्धिकौमुदी, जनार्दनहेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
८.भाषापाकः, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु ।
९.बृहद्धातुकुसुमाकरः, पं हरेकान्तमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
१०.संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।
११.हिन्दी –संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली ।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानानां विषयः	निर्धारितग्रन्थाः
१,२,३,४,५,६	शब्दरूपाणि-राम,शिशु,हरि,पितृ,रमा,देवी,मति,मातृ फल,वारि,मधु,कर्तृ	१,२
७,८,९,१०,११, १२,१३,१४,१५,१६	लट्-लृट्-लोट्-लङ्-लिङ्लकारेषु भू,गम्,एध,अद,हु,कृ,तुद,रुध,दिव,क्री,सु,चुर-धातूनां रूपाणि	१,२

१७,१८,१९,२०,२१ २२,२३,२४,२५,२६	उपपदविभक्तिनियमाः,कारकविभक्तिनियमाः	१,२
२७,२८,२९,३०,३१	सन्धिनियमाः	१,२
३२,३३,३४,३५,३६	समासनियमाः	१,२
३७,३८	कर्तृवाच्य-कर्मवाच्य-भाववाच्य-व्यवस्था	१,२
३९,४०	व्यावहारिकशब्दावली- अव्ययानि,विशेष्यविशेषणभावः	१,२

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

BOS-14 (संलग्नक-3)

43

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (बसन्तसत्रम् - 2023)

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित)बाहरी परीक्षक द्वारा ,सेमिनार,प्रयोगशाला, (फील्ड वर्क
			शास्त्री द्वितीय सत्रम् **(24 श्रेयाङ्काः)** **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 2nd SEMESTER**			
1.	MAJOR1	SKT402	संस्कृतव्याकरणम् – 2 (शब्दधातुरूपाणि / Declensions and Conjugations)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
2.	MAJOR2	SKT417	संस्कृतसाहित्यम् -2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
3.	MINOR1	SKT432	दर्शनम् – 2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY	EEL201	Oral Communication Skills in English	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
5.		EEL202	Indian literatures in English translation	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
6.	VOCATIONAL	SKT461	प्रारम्भिकं ज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
7.	VOCATIONAL	SKT462	आयुर्वेदपरिचयः (Introduction to Ayurveda)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
8.	LAB/FIELDWORK	SKT477	क्षेत्रीयौषधपरिचयः (Introduction to Regional Medicinal Herbs)	2		SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट
9.	INDIAN LANGUAGES	PBI-202	गुरमुखी वर्णमाला अते व्याकरण	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**

संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 402 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः	**पूर्णाङ्काः - 200**
माध्यमिकी परीक्षा –	20%
सत्रान्तपरीक्षा –	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT 402 - संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1	हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	35 %
2	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	10%
3	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	10%
4	अव्ययप्रकरणम्	10%
5	भ्वादिप्रकरणम्	35%

निर्धारितग्रन्थः

१. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

२. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
३. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
४. सन्धिः, जि.महाबलेश्वरभट्टः, संस्कृतभारती - बेंगळूरु
५. वृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधर नौटियाल, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
६. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
७. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1 -16	हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	1,2,3
17	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	1,3,4
18	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	1,3,4
19,20	अव्ययप्रकरणम्	1,2,4
21- 40	भ्वादिप्रकरणम्	1,4,6

संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 417 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – साहित्यशास्त्रे काव्यदीपिका परिचयेन काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयः भविष्यति । छात्राः अलंकारज्ञानेन पद्यकाव्यस्य पठने अर्थबोधे आनन्दानुभूतिं प्राप्नुवन्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - रघुवंशस्य अध्ययनेन बालानां मनोरञ्जनेन सह राज्ञः गुणानां राजपरम्परायाः, कवेः उपमावैशिष्ट्यस्य, नूतनशब्दानां, काव्यपरम्परायाश्चज्ञानं भविता । महाकाव्यग्रन्थानां परिचयोपि भविष्यति ।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

SKT 417 - संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	काव्यदीपिका-अष्टमशिखा -	60%

(क) मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च

(ख) अलङ्कारसामान्यलक्षणम्

(ग) अनुप्रासः, श्लेषः (शाब्दः), यमकम्, स्वभावोक्तिः

(घ) उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा,अतिशयोक्तिः
(ङ) व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः,काव्यलिङ्गम्
(च) अर्थान्तरन्यासः, श्लेषः (आर्थः),विभावना, विशेषोक्तिः

2. रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः - 40%

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. काव्यदीपिका. कान्तिचन्द्रभट्टाचार्यविरचिता, मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली.
२. रघुवंशम्-महाकविकालिदासेन-विरचितम् , मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली

सहायकग्रन्थाः -

१. चन्द्रालोकः. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.
२. साहित्यदर्पण. शालिग्रामशास्त्री (व्याख्याकार). मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली.
३. काव्यदीपिका. कृष्णमणि त्रिपाठी (व्याख्याकार). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.
४. संस्कृत साहित्य का इतिहास. प्रीतिप्रभा गोयल. राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.
५. संस्कृत साहित्य का इतिहास. बलदेव उपाध्याय. शारदा निकेतन, वाराणसी.

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	काव्यदीपिका-अष्टमशिखा	
1-2	मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च	1
3-4	अलङ्कारसामान्यलक्षणम्	1
5-9	अनुप्रासः, श्लेषः (शाब्दः),यमकम्, स्वभावोक्तिः	1
10-14	उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्तिः	1
15-18	व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः, काव्यलिङ्गम्	1
19-22	अर्थान्तरन्यासः, श्लेषः (आर्थः),विभावना, विशेषोक्तिः	1
23-40	**रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः**	2

दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 432 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम – दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

श्रेयाङ्काः - 04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते यत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः तृतीयोऽध्यायस्य सम्पूर्णपरिचयः, अथ गीतातत्त्वनिष्पादनञ्च। अपि च वर्तमानसन्दर्भे श्रीमद्भगवद्गीतायाःप्रासङ्गिकतायाः प्रतिपादनम् । इतोऽपि ईशोपनिषदः सम्पूर्णपरिचयः, तत्त्वनिष्पादनञ्च । अपि च वर्तनामसन्दर्भे ईशोपनिषदां प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **(पूर्णाङ्काः - 200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20 %

सत्रान्तपरीक्षा – 60 %

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20 %

SKT- 432 - दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

श्रीमद्भगवद्गीता

विभाग- कः

१. श्रीमद्भगवद्गीतायाः परिचयः
२. श्रीमद्भगवद्गीतायाः माहात्म्यम्
३. तृतीयाध्यायस्य सारः

विभाग- खः

१. अधिकारिभेदे निष्ठायाः वर्णनम्
२. मिथ्याचारिविषये कथनम्
३. कर्मणः अवश्यकर्तव्यता
४. सृष्टिचक्रानुसारेण मनुष्याणां निन्दा
५. श्रेष्ठपुरुषाणां आचरणं प्रमाणस्वरूपम्
६. कामनायाः कथनम्
७. कामस्य स्थानम्

विभाग- गः

१. पञ्चदशाऽध्यायस्य परिचयः
२. वृक्षरूपि संसारस्य वर्णनम्
३. मोक्षप्राप्तपुरुषस्य लक्षणम्
४. जीवात्मस्वरूपम्
५. पुरुषोत्तमस्वरूपम्

ईशोपनिषद्

विभाग – घः

१. उपनिषदः सामान्यपरिचयः
२. उपनिषदः संख्या परिचय, ईशोपनिषदः सारः

विभाग – ङः

१. आत्मनः ईशत्वम्
२. अज्ञानस्य निन्दा
३. आत्मस्वरूपम्
४. अभेददर्शकानां स्थिति
५. आत्मनिरूपणम्
६. ज्ञानमार्गकर्ममार्गयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्
७. व्यक्ताव्यक्तयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्
८. उपासकस्य मार्गयाचना
९. मरणोन्मुखस्य उपासकस्य प्रार्थना

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर
२. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर

भजहरिदास :

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	श्रीमद्भग्वदगीतायाः परिचयः, श्रीमद्भग्वदगीतायाः माहात्म्यम्	१
२	तृतीयाध्यायस्य सारः	१
३-४	अधिकारिभेदे निष्ठायाः वर्णनम्	१
५-७	मिथ्याचारिविषये कथनम्	१
८-१०	कर्मणः अवश्यकर्तव्यता	१
११-१३	सृष्टिचक्रानुसारेण मनुष्याणां निन्दा	१
१४-१५	श्रेष्ठपुरुषाणां आचरणं प्रमाणस्वरूपम् , कामनायाः कथनम्	१
१६	पञ्चदशोऽध्यायस्य परिचय	१
१७	वृक्षरूपि संसारस्य वर्णनम्	१
१८	मोक्षप्राप्तपुरुषस्य लक्षणम्	१
१९	जीवात्मस्वरूपम्	१
२०	पुरुषोत्तमस्वरूपम्	१
२१	उपनिषदः सामान्य परिचयः (ईशोपनिषद्)	२
२२	उपनिषदः संख्या परिचय, ईशोपनिषदः सारः	२
२३ - २४	आत्मानः ईशत्वम्	२
२५ – २६	अज्ञानस्य निन्दा	२
२७ - ३०	आत्मस्वरूपम्	२
३१ - ३२	अभेददर्शकानां स्थिति	२
३३ - ३४	आत्मनिरूपणम्	२
३५ - ३६	ज्ञानमार्गकर्ममार्गयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्	२
३७ – ३८	व्यक्ताव्यक्तयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्	२
३९	उपासकस्य मार्गयाचना	२
४०	मरणोन्मुखः उपासकस्य प्रार्थना	२

ब्रजहरिदास!

CENTRAL UNIVERSITY OF HIMACHAL PRADESH
[Established under the Central Universities Act 2009]
PO Box: 21, Dharamshala, District Kangra - 176215 (HP)
www.cuhimachal.ac.in

Course Code: 201
Course Name: Oral Communication Skills in English
Course Instructor: Dr. N.R. Gopal

Credit Equivalents: 02 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures/organized classroom activities/contact hours; 5 hours of laboratory work/practical/field work/Tutorial/teacher-led activities and 15 hours of other workload such as independent individual/group work; obligatory/optional work placement; literature survey/library work; data collection/field work; writing of papers/projects/dissertation/thesis; seminars, etc.)

Course Outcomes:

After the successful completion of this course, the students will be able to

CO1: improve their accuracy and fluency in Spoken English as much as possible during the period of instruction

CO2: develop their ability to understand effective oral communication strategies

CO3: acquire oral communication skills through appropriate use of English in different situations and for different purposes cutting across the curriculum

Attendance Requirements

Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course. A minimum of 75% attendance is mandatory failing which a student will not be permitted to appear in the examination.

Course Requirements

All students registered in this course must comply with the following requirements:

- Attend classes regularly with active participation
- Speak only English in class and in all course activities
- Demonstrate substantial effort and progress in the development of oral communication skills in English necessary for academic success
- Fulfill other course requirements including meeting assignment deadlines and writing exams

Evaluation Criteria

1. Mid-Term Examination: 20
2. End-Term Examination: 50 (theory) + 10 (viva)=60
3. Continuous Internal Assessment: 20
   a) Active and Effective Participation in Classroom: 5%
   b) Reading Passages (Fluency, Pronunciation and Confidence): 5%
   c) Declamations, Extempore and Presentations: 5%
   d) Home Assignments: 5%

Course Contents

UNIT-I Basics of Phonetics (4 hours)

- Speech Sounds (Vowels and Consonants) and Syllables
- Word-Stress and Intonation

Activities: Transcribing Commonplace/Simple English Words, List of Words Often Mispronounced, Correct Pronunciation and Intonation Drills by Reading Short Poems and Prose Pieces Aloud, Practice of Pronunciation and Intonation through Individual Presentations

UNIT-II Vocabulary and Syntax (4 hours)

- Select Idioms, Proverbs and Phrasal Verbs
- Tenses and Transformation of Sentences

Activities: Word Formation (Roots, Prefixes, Infixes and Suffixes); List of Homophones, Homographs, and Homonyms; List of Words Often Confused; Parsing; Using Discourse Markers; Interaction Based on Tenses and Sentence Transformation, Idiomatic Use of Language

UNIT-III Reading and Listening Skills (4 hours)

- Slow, Speed and Fixed Reading
- Types and Traits of Good Listening

Activities: Skimming and Scanning While Reading Short Passages, Assigning Poetry and Prose Passages to Read and Comprehend, Listening to Select Audio-Visual Clips/Abstracts of Literary Discourses and Movies, Interpersonal Communication Based on Reading and listening Exercises, Finding the Gist of Argument by Reading/Listening

UNIT-IV Improvisation-Based Communication (4 hours)

- Debate and Group Discussion • Personal Interview and Public Speaking

Activities: Tech-Based Communication Including Power Point Presentations, Mock Interviews, Debate and Group Discussion on Selected Issues, Mock Press Conference, Impromptu Speaking, Prepared Speech, Story-Telling, Using Non-Verbal Communication Skills While Speaking

UNIT-V Language Games (4 hours)

- Dialogue Speaking and Vocabulary Brainstorming
- Charades and Pictorial Description

Activities: Organizing and Testing the Above and Related Games by Creating Different Situations, Role Playing, Snowball Story-Telling, etc.

Prescribed Text Book

1. Mohan, Krishna, and Meera Banerji (2012). Developing Communication Skills. Macmillan, Delhi.

Further Readings

1) Bansal, R. K., et al. (2009). Spoken English. Orient Black Swan, Hyderabad. 2) Gangal, J.K. (2010).
2) A Practical Course in Spoken English. PHI, New Delhi. 3)
3) Konar, Nira (2010). Communication Skills for Professionals. PHI, New Delhi.
4) McCarthy, M., et al. (1999). English Vocabulary in Use: Upper-Intermediate & Advanced. Cambridge UP, Cambridge.

Central University of Himachal Pradesh, Dharamshala

Course Code: EEL 202
Course Name: Indian Literatures in English Translation
Course Credits: 2
Course Instructor: N.R.Gopal
Credits Equivalent: 02 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures/organized classroom activities/contact hours; 5 hours of laboratory work/practical/field work/Tutorial/teacher-led activities and 15hours of other workload such as independent individual/group work; obligatory/optional work placement; literature survey/library work; data collection/field work; writing of papers/projects/dissertation/thesis; seminars, etc..)
Course Objective: The course is designed to:

- Familiarize the students with the Indian literature in English translation.
- To bridge the cultural gap between the students of diverse linguistic background.
- Acquaint the students with the country's rich cultural past, values and ethos, through prescribed literary Master Pieces.
- To recreate, rejuvenate and recover the Source Text written in Indian Languages in the Imagination of the students.
- To rekindle the interest and pride of students in Indian Languages in General and Regional Literature in particular.

Attendance Requirements:
Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course.
A minimum of 75% attendance is a must; failing which a student may not be permitted to appear in examination.

Evaluation Criteria:

1. Mid Term Examination: 20%
2. End Term Examination: 60%
3. Continuous Intern al Assessment: 20%

Library Work Assignment: 5%
Subjective Assignment: 5%
Group Discussion: 5%
Presentations: 5%

Unit 1: Concept and Introduction **4 Hours**

- Introduction to Indian Literatures in English Translation

Unit 2: Poetry **4 Hours**

- Jayadeva : Translated by C. John Holcombe: "*Gita Govinda* Part-IV"

N.R.Gopal

- Atal Bihari Vajpayee: "I Sing a New Song"
- Uttam Kavi: "Second Ullassa *Dilipranjani*"

Unit 3: Short Stories **4 Hours**

- Sushil Kumar Phull: "The Lamb"
- Janakiraman T: " The Puppet"
- Jaiwanti Dimri: "The Inner Eye"

Unit 4: Drama **4 Hours**

- Mohan Rakesh: *One Day in Ashadha*

Unit 5: Non-fiction **4 Hours**

- Romain Rolland: *Journey to the West*

Prescribed Texts:

1) Dimri, Jaiwanti. *The Inner Eye and Other Stories*. Authorspress, 2016.
2) George K M, editor. *Masterpieces of Indian Literature.* Vol 1-3, National Book Trust, 1997.
3) Iyengar, K R. Indian *Writing in English*. 5th ed., Sterling, 2005.
4) Janakiraman T. "The Puppet." *Indian Literature*. trans. by M S Ramaswami , vol. 26, no. 02, 1983, pp. 22–32. JSTOR, www.jstor.org/stable/23331517.
5) Kavi, Uttam. *Diliparanjani.* edited and trans. by Karuna Goswamy, Indian Institute of Advanced Study, 2015, pp 16-21.
6) Phookan, Nilmani. "In the Lamp's Flickering Darkness." *Indian Literature*, tran. by Krishna Dulal Barua, vol. 60, no. 5 (295), 2016, pp. 44–45. JSTOR, www.jstor.org/stable/44753991.
7) Phull, Sushil Kumar. "The Lamb." *Indian Literature*, vol. 24, no. 02, 1981, pp. 22–28. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/24158480.
8) Rakesh, Mohan. *One Day in Ashadha. Modern Indian Drama: An Anthology, transalted* by Sarah K Ensley, Sahitya AKademi, 2000, pp. 125-94.
9) Rolland, Romain, & Malcolm-Smith, E.F. *The Life of Vivekananda and the Universal Gospel*. Advaita Ashrama, 1965.
10) Vajpayee, Atal Bihari . "I sing a new song". Twenty One Poems, trans. by Pavan K Verma, Penguin Vikings, 2018.

N.R. Gopal

प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

पाठ्यक्रम कूट – SKT461 **क्रेडिट- 2**

पाठ्यक्रमस्य नाम - प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु ज्यौतिषशास्त्रस्य सामान्यप्रारम्भस्तरीयपरिचयं, वारनक्षत्रराशिग्रहाणां परिचयं तेषां शुभाशुभविचारज्ञानं, मुहूर्तचिन्तनं च अभिवर्धयितुम् अयं ज्यौतिषशास्त्रीयपरिचयस्य संग्रहात्मकः ग्रन्थः पाठ्यक्रमे आरूढः।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः —	**पूर्णाङ्काः --**	**100%**
	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT461 - प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु -

1. **वारादिप्रकरणम्**
   - वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः।
   - मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्।
   - तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः।
2. **नक्षत्रप्रकरणम्**
   - नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम्।
   - नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम्।
   - नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा।
   - करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम्।

3. राशिप्रकरणम्

- राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः।
- राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या।

4. मुहूर्तप्रकरणम्

- गर्भाधानं, गर्भाधाने नक्षत्राणि तिथयः दिनानि, सूतीस्नानम्।
- नमाकरणम्, निष्क्रमणम्, भूम्युपवेशनम्, शिशुविलोकनम्।
- अन्नप्राशनं, मुण्डनं, विद्यारम्भः,यज्ञोपवीतम्।

निर्धारितग्रन्थः -

1. बृहदवकहडाचक्रम् बालबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेतम् चौखम्भा विद्याभवन द्वारा प्रकाशित।

व्याख्यानयोजना -

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः	1
4-6	मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्	1
7,8	तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः	1
9,10	नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम्	1
11- 13	नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम्। नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा। करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम्	1
14,15	राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः,राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या	1
16-20	गर्भाधानं, गर्भाधाने नक्षत्राणि तिथयः दिनानि, सूतीस्नानम्। नमाकरणम्, निष्क्रमणम्, भूम्युपवेशनम्, शिशुविलोकनम्। अन्नप्राशनं, मुण्डनं, विद्यारम्भः,यज्ञोपवीतम्।	1

आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 462 **श्रेयाङ्काः – 2**

पाठ्यक्रमस्य नाम – आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

श्रेयाङ्काः-02 (एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्- संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च दशहोरासमानं (10घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्), प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां पञ्चहोरासमानम् (05घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्),अन्यकार्याणां स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणां,सामूहिककार्याणां,निर्धारितानाम् अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणां,साहित्यसमीक्षा-पुस्तकालयकार्य-तथ्यसंग्रह-शोधपत्रलेखन-संगोष्ठीपत्रलेखनादीनां पञ्चदशहोरासमानम् (15घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्) भवति |

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः आयुर्वेदशास्त्रस्य सामान्यबोधेन सहैव आयुर्वेदसम्मतां दिनचर्यां प्रबोध्य दैनन्दिनोपयोगे प्रचलितानां स्थानीयानाम् ओषधीनां च परिचयप्रदानमस्ति |

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्- पाठ्यक्रममिममधीत्य छात्राः आयुर्वेदसम्मतां दिनचर्यां परिज्ञाय दैनन्दिनोपयोगे प्रचलितानां स्थानीयानाम् ओषधीनां च परिचयं प्राप्स्यन्ति |

उपस्थितेः अनिवार्यता- पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति | कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते |

मूल्याङ्कनस्य मानदण्डः-	**(पूर्णांकाः 100)**
माध्यमिकीपरीक्षा-	20%
सत्रान्तपरीक्षा-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्-	20%

SKT- 462 आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

अन्वितिसंख्या	विषयः	होरासंख्या
1.	सामान्यपरिचयः	10

- आयुर्वेदस्य परम्परा
- आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि
- त्रिदोषविमर्शः
- धातुमलविमर्शः
- आरोग्यस्वरूपम्

2. दिनचर्या 5

- नित्यकर्मविधिः
- व्यायामविमर्शः
- स्नानविधिः
- कर्तव्याकर्तव्यविवेकः

3. व्यावहारिकौषधयः 5

- हरिद्रा
- जीरकम्
- अजमोदा
- मेथी
- शुण्ठी
- आर्द्रकम्
- लशुनम्
- पलाण्डुः

निर्धारितग्रन्थाः

1.अष्टाङ्गहृदयम्,वाग्भट्टविरचितम्, डा.ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
2.भावप्रकाशनिघण्टुः,भावमिश्रविरचितः,विश्वनाथद्विवेदीशास्त्री,मोतीलाल बनारसीदास,दिल्ली

सहायकग्रन्थाः

1.अष्टाङ्गहृदयम्,वाग्भट्टविरचितम्, श्रीमदरुणदत्तविरचितसर्वाङ्गसुन्दरव्याख्यासहितम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
2. भावप्रकाशः,भावमिश्रविरचितः,खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन,मुम्बई
3. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास,आचार्य प्रियव्रत शर्मा,चौखम्भा ओरियण्टालिया,वाराणसी

व्याख्यानयोजना-

व्याख्यानानां संख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः
१-२	आयुर्वेदस्य परम्परा	आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास
३-४	आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि	अष्टाङ्गहृदयम्
५-६	त्रिदोषविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
७-८	धातुमलविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
९-१०	आरोग्यस्वरूपम्	अष्टाङ्गहृदयम्
११	नित्यकर्मविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्
१२	व्यायामविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
१३	स्नानविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्
१४-१५	कर्तव्याकर्तव्यविवेकः	अष्टाङ्गहृदयम्
१६	हरिद्रा जीरकम्	भावप्रकाशः
१७	अजमोदा मेथी	भावप्रकाशः
१८	शुण्ठी आर्द्रकम्	भावप्रकाशः

(प्रायोगिकपत्रम् – Project Work)

विषय – क्षेत्रीयौषधपरिचयः (*Introduction to Regional Medicinal Herbs*) Credit - 02

SKT – 477 पाठ्यक्रमः (Course Content)

श्रेयाङ्काः - 02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – छात्रेभ्यः औषधीनां वास्तविकज्ञानप्रदानम् । संस्कृतस्य प्रासङ्गिकतायाः ज्ञानप्रदानम् ।

पाठ्यक्रम-प्रतिफलानि

अस्मिन् पाठ्यक्रमे साफल्याधिगमात् परं छात्राः-

1. औषधीनां निपुणतरम् उपयोगं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
2. औषधीयपुस्तकानां विषयविशेषमधिकृत्य पठनीयतां निर्णेतुं समधिकं निपुणा भविष्यन्ति।
3. विविध-औषधीनां विषये अध्ययनेन समधिकं तुलनाकौशलमर्जयिष्यन्ति।
4. मानवस्य आयुर्वैदिक-बोधयात्रायाः गभीरतां सूक्ष्मतां विस्तारं च ज्ञातुं प्रभविष्यन्ति।
5. प्रायोगितसर्वेक्षणे समधिकं रुचिमन्तो भविष्यन्ति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

पूर्णांक - 100

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क) प्रायोगिक-सञ्चिका – 40 %

(ख) वाक्परीक्षा – 30 %

(ग) औषद्धदर्शनप्रस्तुतिः – 30 %

संस्कृतवाङ्मये नैतिकमूल्यानि

१. **औषधीयवृक्षाणां विस्तृतपरिचयः दर्शनञ्च** –

क्र. सं.	वृक्षाः		
01.	आमलकम्	आँवला	Anavala
02.	निम्बवृक्षः	नीम	Nima
03.	खादिरः	खैर	catechu
04.	आम्रफल	आम	Mango
05.	धत्तूरः	धतूरा	Harebell , stramonium

06.	अक्षोटः	अखरोट	Walnut, nutwood
07.	दाडिमम्	अनार	Pomegranate
08.		बुराँश	Rhododendron
09.	कपित्थ	कैंथ	
10.	कचनारः	कराल	
11.	अंजीरः	अंजीर	
12.	मधुकर्कटी वृक्षः	पपीता	Papaya

२. औषधीयपादपानां सामान्यपरिचयः –

क्र. सं.	पादपाः		
01.	तुलसी	तुलसी	Basil
02.	अपामार्ग	फुटकण्डा, चटर्रा, लटजीरा	
03.		भूमि-आंवला	
04.	अश्वगंधाः	असगंध	Withania Somnifera
05.	घृतकुमारी	एलोवेरा	Aloe-vera
06.	अजगन्धः	पुदीना	Pepper Mint
07.	शतपुष्पः	सौंफ	Fennelseeds
08.		कड़ीपत्ता	
09.		बणा	
10.		तिरमिरा	

३. भूगतौषधयः –

क्र. सं.	भूमिगत् औषधयः		
01.	हरिद्रा	हल्दी	Termrik
02.	पालंगशाकः	चुकन्दर	Beetroot
03.	पलाण्डु	प्याज	Onion
04.	आर्द्रकम्	अदरक	Ginger
05.	लशुनम्	लहसुन	Garlic
06.		तरड़ी	

१. लतौषधयः –

क्र. सं.	भूमिगत् औषधयः		
01.	अमृता	गिलोय	
02.		आकाश-बेल	

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-१०	दशकक्षासु औषधीनां सैद्धान्तिकपरिचयः	१,२
१०-२०	शिष्टं प्रायोगिकम्	१,२

ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ
हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय,धरमशाला
ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਡੋਗਰੀ ਵਿਭਾਗ
पंजाबी एवं डोगरी विभाग

ਯੂ.ਜੀ ਕੋਰਸਾਂ ਲਈ

स्नातक अध्ययन कार्यक्रम के लिये (UG Courses)

(PBI-202)

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ (गुरमुखी वर्णमाला अते व्याकरण)

(02 **Credits)**

ਸਮਾਂ: ਦੋ ਘੰਟੇ (समय दो घंटे) ਕੁਲ ਅੰਕ:60 (कुल अंक: 60)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ : ਪਛਾਣ ਤੇ ਲਿਖਤ

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਪੈਰ੍ਹ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੈਰ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣ

ਭਾਗ ਤੀਜਾ

1) ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ (ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ)
2) ਲਗਾਖ਼ਰ: ਬਿੰਦੀ,ਟਿੱਪੀ,ਅੱਧਕ: ਪਛਾਣ ਤੇ ਵਰਤੋਂ

ਭਾਗ ਚੌਥਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ

ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (बसन्तसत्रम् - 2023)

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम Course Name	श्रेयांक Credit		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित **बाहरी परीक्षकों)** **(फील्ड वर्क ,सेमिनार,प्रयोगशाला,द्वारा**
			शास्त्री तृतीयं सत्रम् (24 श्रेयाङ्काः) **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 3rd SEMESTER**			
1.	MAJOR1	SKT 403	संस्कृतव्याकरणम् – 3 (धातुगणरूपाणि / VERBAL CONJUGATION)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
2.	MAJOR2	SKT 418	संस्कृतसाहित्यम् – 3 (नाटकम् / Drama)	4		**परीक्षक बाहरी द्वारा**
3.	MINOR1	SKT 433	व्यावहारिकं ज्योतिषम् (PRACTICAL ASTROLOGY)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	INTER-DISCIPLINARY	EEL 212	Reading and comprehension skills	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
5.	VOCATIONAL	SKT 486	सामुदायिकसम्पर्कपरियोजना (Community Connect Project)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
6.	VOCATIONAL	SKT 478	कृषिविज्ञानपरिचयः (Introduction to Agriculture Science)	2		**SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट**
7.	LAB/FIELDWORK	SKT 463	कर्मकाण्डम् (RITUALS)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**

संस्कृतव्याकरणम्-3 (धातुगणरूपाणि / VERBAL CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 403 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-3 (धातुगणरूपाणि / VERBAL CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्काः - 200

माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT403 -- संस्कृतव्याकरणम्-3 (धातुगणरूपाणि / VERBAL CONJUGATIONS)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	अदादिप्रकरणम्-अद्,हन्,रु,जि ष्वप्,ब्रूञ्,इण्,विद्,अस्,रुद्, या,पा,जागृ,द्रा,शास् एते धातवः एव। जुहोत्यादिप्रकरणम्- हु, भृञ्, ञिभी,दाञ् एते धातवः एव। दिवादिप्रकरणम् - दिव्,नृती,व्यध,जनी,श्लिष्,क्रुध्,कुप्,नश्,	25%

मुह्,तृप्,असु,तुष् एते धातवः एव।
स्वादिप्रकरणम् - षुञ्,चि,शक्लृ,आप्लृ एते धातवः एव।
तुदादिप्रकरणम्–तुद्,इष्,मृङ्,प्रच्छ्,मुच्लृ एते धातवः एव।

2. रुधादिप्रकरणम् - रुध्,भिद्, छिद् एते धातवः एव। 25%
   तनादिप्रकरणम् -तनु,कृञ् धातू एव।
   क्र्यादिप्रकरणम्– क्रीञ्,पूञ्,बन्ध्,ज्ञा,ग्रह् एते धातवः एव।
   चुरादिप्रकरणम् - चुर्, चिति,कृतसंशब्दने, लोकृ,लोचृ,
   गण,कथ,वृञ्, धूञ् एते धातवः एव।
   णिजन्तप्रक्रिया

3. सन्नन्तप्रकरणम् 25%
   यङन्तप्रकरणम्
   यङ्लुगन्तप्रकरणम्
   नामधातुप्रकरणम्
   कण्ड्वादिप्रकरणम्

4. आत्मनेपदप्रकरणम् 15%
   परस्मैपदप्रकरणम्
   भावकर्मप्रकरणम्
   कर्मकर्तृप्रकरणम्
   लकारार्थप्रकरणम्

5. लिङ्गानुशासनम् (सिद्धान्तकौमुदीस्थम्) 10%

निर्धारितग्रन्थाः -

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
2. सिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

सन्दर्भग्रन्थाः –

3. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

4. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
5. सिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, मूलमात्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी ॥
6. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
7. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली ।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3,4,5,6,7,8,910,	**अदादिप्रकरणम्,जुहोत्यादिप्रकरणम्, दिवादिप्रकरणम् स्वादिप्रकरणम्,तुदादिप्रकरणम्**	1
11,12,13,14,15,16,17,18,19,20	**रुधादिप्रकरणम् , तनादिप्रकरणम् ,क्र्यादिप्रकरणम् चुरादिप्रकरणम्, णिजन्तप्रक्रिया**	1
21,22,23,24,25,26,27	**सन्नन्तप्रकरणम् ,यङन्तप्रकरणम्,यङ्लुगन्तप्रकरणम् नामधातुप्रकरणम्,कण्ड्वादिप्रकरणम्,**	1
28,29,30,31, 32,	**आत्मनेपदप्रकरणम्, परस्मैपदप्रकरणम्**	1
33,34,35,36,37,	**भावकर्मप्रकरणम्,कर्मकर्तृप्रकरणम्,लकारार्थप्रकरणम्**	1
38,39,40	**लिङ्गानुशासनम् (सिद्धान्तकौमुदीस्थम्)**	**2**

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालयः,धर्मशाला

संस्कृतसाहित्यम् - 03 (नाटकम् / Drama)

पाठ्यक्रम कूटाङ्काः -SKT 418 श्रेयाङ्काः- 4

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतसाहित्यम् - 03 (नाटकम् / Drama)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - महाकविकालिदासस्य काव्यप्रतिभायाः परिचयप्रदानम्। कवेः सूक्ष्मेक्षिकायाः परिचयप्रदानम्। अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके वर्णितकाव्यगतसौन्दर्यस्य परिचयप्रदानम्। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य तात्कालीनसामाजिक-आर्थिक-भौगोलिकवृत्तस्य परिचयप्रदानम्। छात्रेषु काव्यसर्जनप्रतिभायाः निर्माणम्। संस्कृतसाहित्यस्य प्रचलितनाट्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम् ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलानि – नाट्यविधायाः ज्ञानं भविष्यति। नाट्योत्सुकाः छात्राः नाटकं कर्तुं प्रभविष्यन्ति । श्रेयाङ्काः - 04 (एकम् क्रेडिट व्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्,प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 05 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा व्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति)

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

	पूर्णाङ्काः	- 200
(क)	माध्यमिकी परीक्षा	- 20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	- 60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	- 20%

SKT 418 - संस्कृतसाहित्यम् - 03 (नाटकम् / Drama)
(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

अन्वितिसंख्या विषयः

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्-
- संस्कृत-नाट्य-साहित्यस्य विकासः
- कविकालिदासस्य परिचयः
- कालिदासस्य ग्रन्थानां परिचयः
- कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम्
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य महत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालयः,धर्मशाला

- शकुन्तलायाः चरित्रचित्रणम्
- दुष्यन्तस्य चरित्रचित्रणम्
- पात्रपरिचयः

२. प्रथमोऽङ्कः-

- मङ्गलाचरणम्
- मृगयादृश्यम्
- दुष्यन्तस्य आश्रम-प्रवेश-वर्णनम्
- भ्रमरवृत्तान्तम्
- दुष्यन्तस्य शकुन्तलया सह मेलनम्
- स्त्रीपात्राणां सौन्दर्य-वर्णनम् (शकुन्तला, अनसूया, प्रियम्वदा)

३. चतुर्थोऽङ्कः-

- दुष्यन्तशार्ङ्गरवयोर्विवादस्य वर्णनम्
- श्लोकचतुष्टयम्
- पतिकुलं गच्छन्त्याः शकुन्तलायाः कारुण्यपूर्णं वर्णनम्

४. सप्तमाऽङ्कस्य सामान्य-परिचयः

निर्धारितग्रन्थाः-

अभिज्ञानशाकुन्तलम्. कालिदासविरचित. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी (व्याख्याकार). चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान.

सन्दर्भग्रन्थाः-

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम्. कालिदासविरचित. वासुदेवकृष्ण चतुर्वेदी (सम्पादक). महालक्ष्मी प्रकाशन आगरा.
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम्. शिवप्रसादद्विवेदी (व्याख्याकार). भारतीय विद्या प्रकाशन. दिल्ली.
3. कालिदासग्रन्थावली. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी (सम्पादक). चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान.

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	
१-२	संस्कृत-नाट्य-साहित्यस्य विकासः	१
३	कविकालिदासस्य परिचयः	१
४	कालिदासस्य ग्रन्थानां परिचयः	१
५	कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम्	१
६-७	अभिज्ञानशाकुन्तलस्य महत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च	१
८-९	शकुन्तलायाः चरित्रचित्रणम्	१
१०-११	दुष्यन्तस्य चरित्र-चित्रणम्	१

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालयः,धर्मशाला

१२-१४	पात्रपरिचयः	१
प्रथमोऽङ्कः		
१५-१६	मङ्गलाचरणम्	१
१७,१८	मृगयादृश्यम्	१
१९,२०	दुष्यन्तस्य आश्रम-प्रवेश-वर्णनम्	१
२१	भ्रमरवृत्तान्तम्	१
२२,२३,२४	दुष्यन्तस्य शकुन्तलया सह मेलनम्	१
२५,२६,२७	स्त्रीपात्राणां सौन्दर्य-वर्णनम् (शकुन्तला, अनसूया, प्रियम्वदा)	१
चतुर्थोऽङ्कः		
२८,२९,३०	दुष्यन्तशार्ङ्गरवयोर्विवादस्य वर्णनम्	१
३१,३२,३३	श्लोकचतुष्टयम्	१
३४	पतिकुलं गच्छन्त्याः शकुन्तलायाः कारुण्यपूर्ण वर्णनम्	१
सप्तमोऽङ्कः		
३५,३६,३७,३८,३९,४०	सप्तमाङ्कस्य सामान्यपरिचयः	१

व्यावहारिकं ज्यौतिषम् (Practical Astrology)

पाठ्यक्रम कूट – SKT433 **श्रेयाङ्काः - 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - व्यावहारिकं ज्यौतिषम् (Practical Astrology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – छात्राः ज्योतिषस्य विशिष्टसिद्धान्तैः परिचिताः भविष्यन्ति । यत्र राशीनां नवांशानां योगानाञ्च परिचयः दास्यते ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

1. कालगणनायां ज्यौतिषस्य मुख्यत्वस्य परिज्ञानम् ।
2. यागादिकर्मनिर्वर्तने ज्यौतिषस्य आवश्यकतावगमः ।
3. लघुजातकानुगुणं नक्षत्रराशिग्रहाणां निर्देशने संप्रयोगः।
4. फलकथने नक्षत्रराशिग्रहाणां जातकचक्रे स्थितेः अध्ययनस्य प्रामुख्यम् ।
5. फलकथनकौशलवर्धनाय नक्षत्रराशिग्रहाणां जातकचक्रे स्थितेः अवगमाभिवर्धनम्

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनं, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकं15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां परीक्षासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णाङ्काः - 200**

- माध्यमिकी परीक्षा – 20%
- सत्रान्तपरीक्षा – 60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

व्यावहारिकं ज्यौतिषम् (Practical Astrology)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

- <u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
१	राशिबलाध्यायः	(२०)

- कालपुरुषावयवाः
- राशीनां वर्णाः

- मेषादि पुरुषादि च संज्ञा
- राशीनां अधिपाः
- राशीनां दिग्बल कालबलश्च
- द्विपदादि संज्ञा
- राशिबलज्ञानम्
- तन्वादि द्वादशभावाः
- भावानां संज्ञा
- ग्रहणां उच्चनीचाः त्रिकोणस्थानानि च

२ ग्रहबलाध्यायः (०७)

- आत्मादिविभागः राजत्वादि अधिकारः
- ग्रहाणां पुरुषादि संज्ञा
- ग्रहाणां दिग्बलं चेष्टाबलञ्च
- ग्रहाणां दृष्टिः

३ गृहमैत्रीविचाराध्यायः (०३)

- सत्याचार्यमतानुसारं ग्रहमैत्री

४ आश्रययोगनिरूपणम् (०५)

- स्वराशिगतानां स्वोच्चगताना ग्रहाणां फलम्
- शत्रुराशिगतानां नीचराशिगतानां ग्रहाणां फलम्
- राजयोगः

५ पञ्चाङ्गपरिचयः (०५)

- तिथयः
- नक्षत्राणि
- करणानि
- योग
- कुण्डलीमेलनम्

निर्धारितग्रन्थः -

- लघुजातकम्, डॉ० कमलकान्तपाण्डेयः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्

सन्दर्भग्रन्थाः-

- प० लशणलाल झा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
- बृहद्-जातकम्, प० केदारदत्त जोशी, मोतीलाल बनारसी दासः

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-२०	कालपुरुषावयवाः राशीनां वर्णाः मेषादि पुरुषादि च संज्ञा राशीनाम् अधिपाः राशीनां दिग्बल कालबलश्च द्विपदादि संज्ञा राशिबलज्ञानम् तन्वादिद्वादशभावाः भावानां संज्ञा ग्रहणां उच्चनीचाः त्रिकोणस्थानानि च	१
२१-२७	आत्मादिविभागः राजत्वादि अधिकारः ग्रहाणां पुरुषादिसंज्ञा ग्रहाणां दिग्बलं चेष्टाबलञ्च ग्रहाणां दृष्टिः	१
२८-३०	सत्याचार्यमतानुसारं ग्रहमैत्री	१
३१-३५	स्वराशिगतानां स्वोच्चगताना ग्रहाणां फलम् शत्रुराशिगतानां नीचराशिगतानां ग्रहाणां फलम् राजयोगः	१
३६-४०	तिथयः नक्षत्राणि करणानि योग कुण्डलीमेलनम्	१

सामुदायिकसम्पर्कपरियोजना (Community Connect Project)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः– SKT486 **श्रेयाङ्काः** - 04

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - सामुदायिकसम्पर्कपरियोजना (Community Connect Project)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - सामुदायिकविकासकार्यक्रमाणां मुख्यम् उद्देश्यं वर्तते व्यावहारिकज्ञानस्य प्राप्तिः, शिक्षण ग्रामीणजनानां जीवनस्तरे परिष्करणञ्च। उच्चशिक्षायां सामुदायिकसंयोगस्य अवधारणायाः बोधः (एनईपी-2020)। छात्राणां विभागस्य च समाजेन सम्पर्कः भवेत्। स्वस्थानीयसंस्कृतेः सम्यक् परिचयप्रदानम्। विभागीय छात्राणां शक्तेः, क्षमतानां संसाधनानाञ्च अभिज्ञानं समाजस्य कल्याणाय च तेषाम् उपयोगः। तथ्यसंकलनञ्च।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – व्यावहारिकज्ञानस्य प्राप्तिः भविष्यति, ग्रामीणजनानां जीवनस्तरस्य अध्ययनं, जनानां सहायताकरणं, छात्राणां समग्रव्यक्तित्वविकासे साहाय्यं च भविष्यति। उच्चशिक्षायां सामुदायिकसंयोगस्य अवधारणायाः बोधः (एनईपी-2020) भविष्यति। छात्राणां विभागस्य च समाजेन सम्पर्कः भविष्यति। स्वस्थानीयसंस्कृतेः सम्यक् परिचयः। विभागीय छात्राणां शक्तेः, क्षमतानां संसाधनानाञ्च अभिज्ञानं समाजस्य कल्याणाय च तेषाम् उपयोगः भविष्यति। तथ्यसंकलनञ्च ज्ञास्यन्ति छात्राः।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकं 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः – 200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

सामुदायिकसम्पर्कपरियोजना (Community Connect Project)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**होराः**
एतेषां प्रकरणानां सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च		
इकाई-1		8

- सामुदायिकसम्पर्ककार्यक्रमस्य अर्थः परिभाषा धारणा च ।
- प्राकृतिकसंसाधनप्रबन्धनं जीविका च ।
- जलसंरक्षणं वर्षाजलदोहनम् ।
- पर्यावरणचेतना ऋतुपरिवर्तनञ्च ।
- संधारणीयता पारम्परिकज्ञानपद्धतिश्च ।
- ग्रामीणसंचारतन्त्रम्
- सामुदायिकविकासाय सूचनासंचारप्रौद्योगिकी ।

इकाई-11 4

- शासनं स्थानीयस्वराज्यञ्च,पंचायतराज्यसंस्थाः अशासकीयसंघटनानि ।
- संवैधानिकाः अधिकाराः विधिकाधिकाराश्च ।
- समुदायविकासे शासननीतयः योजनाश्च ।
- क्षेत्रसर्वेक्षणस्य शोधस्य च विधयः, पञ्चायतराज्यशासनम् ।
- क्षेत्रीयसन्नद्धता ।

इकाई-111 4

- समुदायविकाससम्बद्धानि प्रकरणाध्ययनानि अत्र सफलानां कथाश्च ।
- प्रकरणेषु विमर्शः ।

इकाई-1V 20

- क्षेत्रभ्रमणानि समुदायसर्वेक्षणानि संक्रिया च ।
- सीमान्तसमुदायानाम् अवधानबिन्दुः ।
- सर्वेक्षणाधारितं परियोजनाकार्यम् [प्रेक्षणम्, प्रतिभागिता, क्षेत्रभ्रमणादीनि च]

इकाई- V 4

- प्रतिवेदनसज्जता

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1-8,	सामुदायिकसम्पर्ककार्यक्रमस्य अर्थः परिभाषा धारणा च ।प्राकृतिकसंसाधनप्रबन्धनं जीविका च ।जलसंरक्षणं वर्षाजलदोहनम् ।पर्यावरणचेतना ऋतुपरिवर्तनञ्च । संधारणीयता पारम्परिकज्ञानपद्धतिश्च ।	अन्तर्जालमाध्यमेन

	ग्रामीणसंचारतन्त्रम् । सामुदायिकविकासाय सूचनासंचारप्रौद्योगिकी ।	
9-12	शासनं स्थानीयस्वराज्यञ्च,पंचायतराज्यसंस्थाः अशासकीयसंघटनानि ।संवैधानिकाः अधिकाराः विधिकाधिकाराश्च ।समुदायविकासे शासननीतयः योजनाश्च ।क्षेत्रसर्वेक्षणस्य शोधस्य च विधयः, पञ्चायतराज्यशासनम् ।क्षेत्रीयसन्नद्धता ।	अन्तर्जालमाध्यमेन
13-16	समुदायविकाससम्बद्धानि प्रकरणाध्ययनानि अत्र सफलानां कथाश्च ।प्रकरणेषु विमर्शः ।	अन्तर्जालमाध्यमेन
17-36	क्षेत्रभ्रमणानि समुदायसर्वेक्षणानि संक्रिया च ।सीमान्तसमुदायानाम् अवधानबिन्दुः ।सर्वेक्षणाधारितं परियोजनाकार्यम् [प्रेक्षणम्, प्रतिभागिता, क्षेत्रभ्रमणादीनि च]	क्षेत्रभ्रमणम् समुदायसर्वेक्षणञ्च
36-40	प्रतिवेदनसज्जता	

निर्धारितग्रन्थाः -

अन्तर्जालमाध्यमेन ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. संस्कृति के चार अध्याय, रामधारी सिंह दिनकर,साहित्य अकादमी नई दिल्ली ।
2. ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रकाश चन्द्र जैन, रावत पब्लिकेशन्स नई दिल्ली ।

मूल्याङ्कनम्

समग्रपाठ्यक्रमः **200 अङ्केभ्यः (04 क्रेडिट)** निम्नानुसारं विभाजितः भविष्यति ।

माध्यमिकी परीक्षा (40 अङ्काः)

माध्यमिकी परीक्षा 40 अङ्कानां भविष्यति । माध्यमिकी परीक्षायां विद्यार्थिभिः संबंधितसंकायसदस्यानां समक्षं स्वकार्यस्य प्रगतिः प्रस्तोतव्या । प्रस्तुतौ विद्यार्थिभिः स्पष्टरूपेण कथनीयम् ।

परियोजनायाः उद्देश्यानि

परियोजनायाः सिद्धांताः कार्ययोजनाधारिताः प्रश्नाश्च ।

सामुदायिकसर्वेक्षणं लक्षितसमुदायस्य अभिज्ञानञ्च ।

अध्ययनस्य प्रविधिभिः सह कार्ययोजना

परियोजनायाःनिष्पादनार्थं समय-सीमा निर्धारणम् ।

सत्रान्तपरीक्षा (120 अङ्काः)

अन्तिमा परीक्षा 120 अङ्कानां भविष्यति यस्मिन् विद्यार्थिनः स्वकीय-समग्र-प्रतिवेदनस्य प्रस्तुतिकरणं परीक्षकानां समितेः (बाह्यपरीक्षक सहित) समक्षे प्रस्तोष्यन्ति। समग्र 120 अङ्केभ्यः , 30 अङ्कानां प्रतिवेदनम्, 30 अङ्कानां प्रस्तुतिः तथा च 60 अङ्कानां कृते परियोजनायाः समग्र प्रभावस्य आकलनं भविष्यति ।

आन्तरिकं मूल्याङ्कनम् (40 अङ्काः)

आन्तरिकं मूल्याङ्कनं 40 अङ्कानां कृते भविष्यति तथा च सम्बन्धितपर्यवेक्षणसंकायद्वारा अस्य मूल्याङ्कनं भविष्यति। अङ्कानां विभाजनं निम्नलिखितश्रेण्या कर्तुं शक्यते

उपस्थितिः (समुदाये व्यतीतानां होरानां संख्यायाः संदर्भे): 10 अङ्काः

कार्ययोजनानिष्पादनञ्च 10 अङ्काः

समाजिक-सेवां प्रति समर्पणम् : 10 अङ्काः

समुदायसंबद्धता प्रतिपुष्टिश्च (फीडबैक): 10 अङ्काः

उपस्थितिः

छात्राणां कृते न्यूनतमा 75% उपस्थितेः आवश्यकता भवति , उपस्थितेः अभावे छात्रेभ्यः परीक्षायां उपवेशनस्य अनुमतिः न भविष्यति।

संस्कृतानुवादिका
डॉ. अर्चना कुमारी, सहायकाचार्या
संस्कृत पालि एवं प्राकृतविभागः
हि. प्र. के. वि. विद्यालय धर्मशाला, धौलाधार परिसर-1

फाइल सं: 1-1/हि.प्र.के.वि /शै./2010/खंड-X/1487-1576
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
(अकादमिक शाखा /Academic Branch)

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Dharamshala – 176215 Dated: 16 February, 2023

Office Order

On the recommendations of the Committee, the Hon'ble Vice-Chancellor has been pleased to approve the Guidelines & Course contents/syllabus for **Community Connect Course (4 Credits)** to be offered to the 3rd semester UG class under NEP 2020. The detailed Guidelines are enclosed with this office order as per Annexure-I.

16/02/23
(Prof. Vishal Sood)
Registrar

Endst. No. Even. **Dated: 16 February, 2023**

Copy to the following for information and further necessary action:

1. Dean (Academic), Central University of Himachal Pradesh.
2. Dean Student Welfare, Central University of Himachal Pradesh.
3. All Dean/HOD/Director of all School/Department/Center, CUHP.
4. Finance Officer, Central University of Himachal Pradesh.
5. Internal Audit Officer, Central University of Himachal Pradesh.
6. Executive Engineer, Central University of Himachal Pradesh.
7. Controller of Examinations, Central University of Himachal Pradesh.
8. Director, Computer Center, CUHP, Dhauladhar Campus, Dharamshala.
9. Librarian, Dhauladhar Campus, Dharamshala.
10. Deputy Librarian, HPKV, Shahpur Campus, Shahpur.
11. System Analyst, Central University of Himachal Pradesh, Dharamshala-with the request to upload it on the University's website.
12. Assistant Director (Official Language)/Public Relations Officer, CUHP, Dharamshala.
13. Assistant Registrar VC's Secretariat Dharamshala-for the kind information of Hon'ble Vice-Chancellor, please.
14. Guard File.

16/02/23
REGISTRAR

Annexure-I

Guidelines and Course Contents for Community Connect Project

Programme of Study: Undergraduate (UG)

Course Name: Community Connect Project

Course code: *To be allotted by the concerned Department/ Centre*

Course Credits: 04

The Unnat Bharat Abhiyan (UBA) scheme of the Ministry of Education is an initiative to connect institutions of higher learning with the community. The prime objective of this scheme is to provide a linkage between institutions and communities to employ technologies for upliftment of quality of life of Indian citizens (specifically in rural India). Central University of Himachal Pradesh is dedicated to impart quality education to youth of the country. Alongside this the university is engaged into welfare of adopted villages in the nearby areas through various community connect programs.

In this direction, Central University of Himachal Pradesh has introduced a compulsory Community Development Programme (CDP) for all students of the university to address the need to recreate and rebuild community initiatives, promoted both in the private and public sector. This course specifically targets all students of Graduation (UG) to understand community life, the challenges of program implementation, and the wide range of services and finances available mainly from the government and other non-statal players and the issues of the rural poor. CDP programme is an opportunity for students to explore, and apply an interdisciplinary set of theories useful for understanding and acting within the field of community and regional development in Hindi as well as English language. The students will examine the participatory processes and plans developed by academic and rights based institutions like micro level plans and participatory processes to familiarize themselves with the complexity and effectiveness of planning with the people. The course will also go through an examination of some of the relevant Acts and Policies that have emerged in the last few decades, which have been instrumental in carrying forward the benefits of growth and change to the most excluded communities and people.

Under the National Education Policy (NEP2020), UBA, Atmanirbhar Bharat and Vocal for Local slogan of our Prime Minister Sh. Narendra Modi ji to actively engage students with the community service, CUHP has introduced a 04 credits project course for the

undergraduate students. The duration of the project will be for one semester i.e. 3rd Semester, during which the students have to work mainly on any of the identified social development issues. This course shall encourage the young minds to explore the creative ideas and contribute for sustainable development of rural India.

Objectives of the Programme: The main objective of Community Development Programmes is to learn by doing, improve the standard of living of the village people. They have been provided with various employment facilities and opportunities to set up industries and the training to improve their agricultural production. The major objectives of this course:

- Understand the concept of community engagement in higher education (NEP-2020)
- Experiential learning of best practices in community engagement
- Participate effectively in the community service
- Develop insights and field realities on indignity and indigenous models.
- To change the outlook of all village people.
- To improve existing village crafts and industries and organizing new ones, providing minimum essential health services and improving health practices.
- Improving housing and family living conditions of villagers.
- Explore models of art, craft for entrepreneurship for self-reliance.
- To develop village people so that they become self-reliant and responsible citizens.
- Understand various real, community stories of children, families.
- Discover latent talents in the traditional occupations and devise contextually suitable engagement activities
- Promote village occupations with literacy, technology integration and research tocreate entrepreneurs.
- Organize or arrange trainings for voluntary local leaders like members of panchayats, village and block advisory committees
- Identify the strengths, abilities, and resources of the students of the department, and utilize the same for the welfare of the society.
- Study the social and economic status and awareness level of the target community.
- Identify the issues, which can be targeted and resolved.
- List the other problems and issues in the growth and development of the society.
- Use your skills and resources to help society and find solutions.

- Effectively understand and communicate the problems of society.
- Analyse various concepts of ICT for community development, Govt Policies on community development work.
- Make a detailed action plan to resolve the issues and make society sustainable.
- Prepare a detailed report on the community development issues and resolutions done.

Learning Outcomes

- The students will be able to analyse and identify the social issues and contribute their academic knowledge to improve the quality life of the community people.
- Student will enhance their life skills, and have a good community connect, which will help them to excel in life and contribute efficiently for social transformation for new India.
- Studying the village issues and helping people will lead to the overall personality development of the students.
- This effort of the students will help villages to grow economically and socially towards sustainable development.
- Institute and community bonding will be enhanced and in turn that would act as an accelerator towards the all-round growth and development of the country.
- Display a working knowledge of various concepts of involvement for rural development.
- Explore models of art, craft for entrepreneurship for self-reliance and demonstration of Traditional Knowledge Systems (IKS).
- On successful completion of this course, students will acquire the detailed knowledge of following aspects of rural community development.
- This course will make students more experienced and a better citizen.

Suggestive Key Issues

- Social mobilization and awareness programmes about the Govt. flagship programmes and welfare schemes for the upliftment of the marginalized communities.
- Awareness on efficient energy usage
- Awareness on energy harvesting; such as electricity using solar/wind/water energy
- Rainwater harvesting, soil and water conservation
- Stray cattle and animal menace

- Energy storage devices and their usage for common public
- Activities under Swachch Bharat Abhiyan; waste management
- Awareness on E-Waste and its management: Reuse and proper disposal
- Implementation of innovative technologies, which ease day to day life of people
- Awareness programmes on good parenting, protection of local culture and value system, traditional knowledge (lok-vidya), protection of endangered species and plants, crops, and animals, etc
- Organizing yoga camps, sports and cultural activities for and by the local people.
- Making audio-visual demonstrations and nukkad-natak for massive awareness on various burning issues; e. g. drug abuse, mobile and social media abuse
- Awareness programmes on social media technologies, including digital transactions, digilocker, e-commerce, cyber security, tele-medicines, remote sensing, weather forecast, and Kisan help appsetc.
- Help the rural students in school and colleges in their studies by offering them course tutorials and making small Academic Help Groups (AHGs)
- Awareness among the rural students regarding various employment perspectives in government and private sectors.

Action Plan and Execution

Literature Survey and Field Preparation

In the first month, go through the survey reports and information literature available, and learn in detail about the existing government schemes, government functioning, Panchayati Raj Institutions (PRI), geographical location, socio-economic and cultural status of the village, various NGOs working on the development related issues, potential fund resources and company CSRs.

Once the target village/ community is identified, arrange the means of transport, contacts of govt. offices and officials, PRI members and native resourceful persons (e.g. retired employees, army men, social workers, spiritual leaders, educated and well settled people, etc.), NGO groups in and around, if any.

Coordination and Working with Local Representatives

The students with the help of community connect cell and the teacher shall arrange for public interactions where he/she can educate people on the project, its importance in their life and benefits that can be extracted from the solutions proposed.

Contact the resourceful people of the village and visit the community to have an interaction session. List the problems, issues, and resources of the village. Identify the simple and priority issue, which can be and need to be addressed first.

Arrange the visits around and make people aware of the various govt. schemes and the activities, which you have in mind.

Scopes for Implementation

The students should explore possibilities of implementation of available options in reference to the problem identified on the basis of community chosen. The amendments can be suggested for optima impact of the schemes/model.

Prepare a social map to have better connect and understanding of the village community. Once the issue or problems are identified and listed, student should explore the available viewpoints, resources, options, schemes related and make an action plan to address the easiest and priority-based problem / issue of the people. Some creative idea/device/model may be implemented in the village/ community.

Motivate and seek their maximum involvement to resolve the problems and issues. With their involvement, try to find out the permanent and sustainable solutions. Develop the Participatory Rural Appraisal (PRA) report.

It must be noted that your action should be focused and target oriented. There should be maximum involvement of the society, to achieve a sustainable solution.

Final report

At the end of the semester, students will submit a consolidated report of the project work to the department. The project report with plan of execution and output should be prepared and shared with the village/community. The report can include a short movie, pictures, statements and interview of the benefitted people.

Financial implications

As the project is associated with community welfare and may involve financial liabilities such as visiting the field areas, preparing some awareness programmes, survey reports and working projects etc. To meet the financial issues of the project course, the department may

allocate a budget up to Rs. 50,000/- for the entire project course from the Professional Development Fund. A community van vehicle may be allocated for the successful implementation of the project.

Course Contents for Community Connect Programme

UNIT I **Hours-8**

- Meaning, Definitions & Concepts of Community Connect Programme
- Natural Resource Management (NRM) & Livelihoods
- Water Conservation and Rain Water Harvesting
- Environmental Consciousness and Climate Change
- Sustainability and Traditional Knowledge Systems
- Village Communication Network
- ICT for Community Development

UNIT II **Hours-4**

- Governance & Local self-administration, PRIs, NGOs
- Constitutional Rights & Legal Entitlements
- Govt Policies and Schemes on Community Development
- Methods of Field Survey and Research, PRA
- Field Preparation

UNIT III **Hours-4**

- Case Studies related to Community Development, Success Stories
- Discussions on the Cases

UNIT IV **Hours-20**

- Field Visits, Community Surveys and Interventions
- Focus of the marginalized communities
- Survey based project work (Observation, Participation, Field visit, etc.)

UNIT V **Hours-4**

Report Preparation

85

*Topic for the survey or for project given by the concern faculty

Evaluation

The overall course will be for 200 marks (04 credits) divided as follows.

Mid Term Exam (40 Marks)

The midterm exam will be for 40 marks. In midterm exam student has to present progress of his work done to the concerned faculty member (s). In the presentation, the student should clearly state:

- Objectives of the project
- Questions based on the theory and action plan part of the project
- Community survey and identification of target community
- Plan of action with methodology of study
- Timeline for execution of the project

End Term Exam (120 Marks)

The final exam shall be of 120 marks in which student have to submit overall report and presentation before committee of examiners (including external examiner). Out of total 120 marks, the report preparation shall be of 30 marks, presentation for 30 marks and assessment of overall impact of the project for 60 marks.

Internal Assessment (40 Marks)

The internal assessment shall be for 40 marks and shall be accessed by concerned supervising faculty. The marks can be split into following categories:

- Attendance (in terms of number of hours spent in community): 10 Marks
- Action Plan and execution:10 Marks
- Devotion to the community service: 10 Marks
- Community connect and feedback: 10 Marks

Attendance

Students are required to have minimum of 75% attendance failing which student will not be allowed to appear in the examination.

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – कृषिविज्ञानपरिचयः (Introduction to Agriculture Science)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 478 **श्रेयाङ्का :** 02

एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् –संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम् , प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम् ,अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि ,सामूहिककार्याणि निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि ,साहित्यसमीक्षा ,पुस्तकालयकार्याणि , तथ्यसंग्रहाः ,शोधपत्रलेखनम् ,संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः वैदिककालीनसंस्कृतेः तत्कालीनजीवनपद्धत्याः वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य कृषिसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं व्यावहारिककृषिशिक्षायां अवसरप्रदानमस्ति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

- उत्तमस्य कृषिविषयस्य चयनम् ।
- कृषिशास्त्रे व्यावहारिकज्ञानम्
- ग्रामस्य कृषकपरिवाराणां अवस्था
- आधुनिककृषिज्ञानम्

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **(पूर्णाङ्काः - 100)**

माध्यमिकी परीक्षा - प्रायोगिककार्यप्रतिवेदनम्	–	20 %
सत्रान्तपरीक्षा - सर्वेक्षणकार्यप्रतिवेदनम्	–	60 %
आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20 %

अस्य विषयस्य लिखितपरीक्षा न भवति ।

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

संख्या **पाठ्यक्रमः -** कृषिविज्ञानपरिचयः (Introduction to Agriculture Science)

इकाई – 1

कृषिपराशरः

अजयरिपाम

(क्षेत्रकार्यम्)

- ग्रामीणकृषिसमुदाये सम्पर्कः
- कृषिकार्ये जलप्रबन्धनम्

इकाई – 2

- कृषिविषये सर्वकारीयनीतिमाला
- ग्रामीणसमुदायानां विकासे सर्वकारीयनीतिमाला
- आषाढवृष्टिलक्षणम् , वाहनविधानम् , गोपर्वकथनम् , गोयात्राप्रवेशौ
- हलसामग्रीकथनम् , हलप्रसारणम् , बीजस्थापनविधिः बीजवपनविधिः

इकाई – 3

- ग्रामीणसमाजविकासे अध्ययनं, विकासे साफल्यस्य कारणस्य अध्ययनम्
- रोपणविधिः , धान्यकट्टनविधिः धान्यनिस्तृणीकरणम्
- पौषे पुष्ययात्राकथनम्; धान्यस्थापनम्

इकाई – 4

- क्षेत्रकार्यं, ग्रामीणकृषकसमुदाये सर्वेक्षणं
- हलकर्षणम्, भूमिप्रस्तुतिकरणम् , व्रीहिवपनम्, व्रीहिक्षेत्रस्य परिदर्शनम्

इकाई – 5

प्रायोगिकप्रतिवेदनस्य निर्माणम्

- धान्यक्षेत्रस्य परिदर्शनम्. धान्यकर्तनम्, धान्यनिस्तृणीकरणम् इत्यादि कृतानि कर्माणि टिप्पणीपुस्तिकायां प्रतिवेदनरूपेण लेखनीयानि
- व्रीहिवपनम्, व्रीहिक्षेत्रस्य परिदर्शनम् इत्यादि कृतानि कर्माणि टिप्पणीपुस्तिकायां लेखनीयानि

भजहरिदास:

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-2	ग्रामीणकृषिसमुदाये सम्पर्कः, कृषिकार्ये जलप्रबन्धनम्	कक्षायां चर्चा, 1
3-4	कृषिविषये सर्वकारीयनीतिमाला ग्रामीणसमुदायानां विकासे सर्वकारीयनीतिमाला	अन्तर्जालः- www.india.gov.in/topics/agriculcure
5-8	आषाढवृष्टिलक्षणम् , वाहनविधानम् , गोपर्वकथनम्, गोयात्राप्रवेशौ, हलसामग्रीकथनम् , हलप्रसारणम्, बीजस्थापनविधिः बीजवपनविधिः	1
9-10	ग्रामीणसमाजविकासे अध्ययनं, विकासे साफल्यस्य कारणस्य अध्ययनम्	2
11-12	रोपणविधिः , धान्यकट्टनविधिः धान्यनिस्तृणीकरणम् पौषे पुष्ययात्राकथनम्, धान्यस्थापनम्	1
13-14	ग्रामीणकृषकसमुदाये सर्वेक्षणं	क्षेत्रकार्यम्
15-16	हलकर्षणम्, भूमिप्रस्तुतिकरणम् , व्रीहिवपनम्, व्रीहिक्षेत्रस्य परिदर्शनम्	क्षेत्रकार्यम्
17-18	धान्यक्षेत्रं परिदर्शनम्, धान्यकर्तनम्, धान्यनिस्तृणीकरणम् इत्यादि कृतानि कर्माणि टिप्पणीपुस्तिकायां प्रतिवेदनरूपेण लेखनीयानि	क्षेत्रकार्यम्
19-20	व्रीहिवपनम्, व्रीहिक्षेत्रस्य परिदर्शनम् इत्यादि कृतानि कर्माणि टिप्पणीपुस्तिकायां लेखनीयानि	क्षेत्रकार्यम्

सन्दर्भग्रन्थाः–

1. कृषिपराशरः 2017 वाराणसी ,चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ,सम्पादकः श्री द्वारकाप्रसाद शास्त्री ,
2. ग्रामीणसमाजशास्त्र, भारतीय परिपेक्ष्य, लेखक- प्रकाश चन्द्र जैन, रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर

अध्यक्षिकाः

कर्मकाण्डम् (Rituals)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 463 **श्रेयाङ्काः :02**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - कर्मकाण्डम्(Rituals)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – कर्मकाण्डान्तर्गते नित्यकर्मपूजाप्रकाशस्य अध्ययनेन नित्यकर्मणां विधिज्ञानं, पूजाविधेः ज्ञानम्, स्तोत्राणां स्मरणम्, कारयिष्यते । एतेन मानवमनः संस्कारितं भवति, पारम्परिक दिनचर्यायाः ज्ञानं भवति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - कर्मकाण्डान्तर्गते नित्यकर्मपूजाप्रकाशस्य अध्ययनेन नित्यकर्मणां विधिज्ञानं, पूजाविधेः ज्ञानम्, स्तोत्राणां स्मरणम्, भविष्यति । एतेन मानवमनः संस्कारितं भविष्यति, पारम्परिकदिनचर्यायाः ज्ञानं भविष्यति । प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति ।

श्रेयाङ्काः :02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 100)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - कर्मकाण्डम्(Rituals) SKT 463

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः.
(क.)	**नित्यकर्मणां परिचयः -** प्रातः जागरणम्, प्रातः स्मरणम्, शौचाचारः, स्नानविधिः,यज्ञोपवीतधारणपरिचयः, सन्ध्योपासनविधिः	**40%**
(ख.)	**पञ्चमहायज्ञपरिचयः** ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः (तर्पण), देवपूजाविधिः (देवयज्ञः), बलिवैश्वदेवपरिचयः (भूतयज्ञः), अतिथियज्ञपरिचयः	**30%**
(ग.)	**विशिष्टपूजाप्रकरणम्** स्वस्तिवाचनम्, संकल्पः, कलशपूजनम्, मण्डलस्थदेवतापूजनपरिचयः, प्रधानदेवतापूजनविधिपरिचयः	**15%**
(घ).	**स्तुतिप्रकरणम्**	**15%**

श्रीसङ्कष्टनाशनगणेशस्तोत्रम्, श्री-आदित्यहृदयस्तोत्रम्, श्रीशिवमानसपूजा, देव्यपराधक्षमापनस्तोत्रम्, रामरक्षास्तोत्रम् ।

निर्धारितग्रन्थाः-

१. **नित्यकर्म-पूजाप्रकाश** (592), प. लाल बिहारी मिश्रः, गीताप्रेस गोरखपुर, गोबिन्दभवन-कार्यालय, कोलकाता का संस्थान गोरखपुर, उत्तरप्रदेश ।

सहायकग्रन्थाः

क. कर्मठगुरुः, मुकुन्दवल्लभ, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली ।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	नित्यकर्मपूजा प्रकाश	
1-8	**नित्यकर्मणां परिचयः** प्रातः जागरणम्, प्रातः स्मरणम्, शौचाचारः, स्नानविधिः, यज्ञोपवीतधारणपरिचयः, सन्ध्योपासनविधिः	१
9-14	**पञ्चमहायज्ञपरिचयः** ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः (तर्पण), देवपूजाविधिः (देवयज्ञः), बलिवैश्वदेवपरिचयः (भूतयज्ञः), अतिथियज्ञपरिचयः	१
15-17	**विशिष्टपूजाप्रकरणम्** स्वस्तिवाचनम्, संकल्पः, कलशपूजनम्, मण्डलस्थदेवतापूजनपरिचयः, प्रधानदेवतापूजनविधिपरिचयः	१
18-20	**स्तुतिप्रकरणम्** श्रीसङ्कष्टनाशनगणेशस्तोत्रम्, श्री-आदित्यहृदयस्तोत्रम्, श्रीशिवमानसपूजा, देव्यपराधक्षमापनस्तोत्रम्, रामरक्षास्तोत्रम् ।	१

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः
सारणी (वसन्तसत्रम् - 2023)

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित **बाहरी परीक्षकों) फील्ड ,सेमिनार,प्रयोगशाला,द्वारा (वर्क**
			शास्त्री चतुर्थ सत्रम् **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 4th SEMESTER**			
1.	Major-1	SKT404	संस्कृतव्याकरणम् – 4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
2.	Major-2	SKT419	संस्कृतसाहित्यम् -4 (महाकाव्यम् / Epic)	4		**परीक्षक बाहरी द्वारा**
3.	Minor-1	SKT435	निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	Minor 2/ Interdisciplinary	SOC425	भारते सामाजिकसमस्याः (Social Problems in India)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
5.	Vocational/ Skill Development	SKT434	वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
6.	SBI	SKT491	स्वच्छभारतप्रशिक्षुता (Swachh Bharat Internship)	2		**SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट**
7.	EVS	SKT496	पर्यावरणाध्ययनम् (Environmental Studies)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**

संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 404 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम् ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनं भविष्यति ।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः – 200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT404 - संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	**कृत्यप्रकरणम्**	10%
2.	**कृत्प्रकरणम्**	35%
3.	**उणादिप्रकरणम्**	**10%**
4.	**उत्तरकृदन्तप्रकरणम्**	**20%**
5.	**कारकप्रकरणम्**	**25%**

निर्धारितग्रन्थः -

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

2. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी ।
3. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली ।
4. सिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, मूलमात्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी ॥
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी ।

6. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
7. सिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3,4,	कृत्यप्रकरणम्	1
5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20	कृत्प्रकरणम्	1
21,22,23,24,25	उणादिप्रकरणम्,	1
26,27,28,29,30,31	उत्तरकृदन्तप्रकरणम्	1
32, 33,34, 35,36,37, 38,39,40	कारकप्रकरणम्	1

संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 419 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

(एकश्रेयव्याख्यानम्-संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः तात्कालिकजीवनपद्धत्याः वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव राजनीतेः परिचयप्रदानपूर्वकं किरातार्जुनीयस्य गभीराध्ययनाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

1. काव्याध्ययने गद्यकाव्यस्य परिज्ञानम्।
2. गद्यानाम् अर्थनिर्णये पदच्छेदान्वयविग्रहाणाम् आवश्यकतावगमः।
3. अनधीतगद्यानां पदच्छेदान्वयविग्रहाणाम् अर्थनिर्णये संप्रयोगः।
4. काव्यानां मार्मिकाध्ययनस्य प्रामुख्यम्।
5. सांस्कृतिकाध्ययने काव्यानां महत्त्वावगमाभिवर्धनम्।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः-

पूर्णाङ्कः- 200

- माध्यमिकी परीक्षा -20%
- सत्रान्तपरीक्षा -60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् -20%

SKT 419 - संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**होराविभागः**
१. कविग्रन्थयोःपरिचयः		**(१०)**
	• **कविपरिचयः**	

- कालः
- देशः
- सम्पूर्णकथा-वस्तु
- मूलकथायां परिवर्तानानि
- काव्यवैशिष्ट्यम्

२. प्रथमसर्गः (१५)

- श्लोकव्याख्यानम्

३. द्वितीयसर्गः (१५)

- श्लोकव्याख्यानम्

सन्दर्भग्रन्थाः–

१. जनार्दनशास्त्री, भारवि कृत किरातार्जुनीयम्, मोतीलाल बनारसी दासः ।

२. समीर शर्मा, मल्लिनाथकृत किरातार्जुनीम्, मोतीलाल बनारसी दासः ।

३. M.R KALE (ED.) KIRTARJUIYAM OF BHARVI, MLBD, DELHI.

४. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ ।

५. प्रीतिप्रभागोयल, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, (प्रथमखण्डः), राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.

६. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी

७. उमाशङ्करशर्मा ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारतीय अकेडमी, वाराणसी ।

८. M. KRISHNAMACHARYA, HISTORY OF CLASSICAL SANSKRIT LITRATURE, MLBD NEW DELHI.

व्याख्यानयोजना-

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-२	कविपरिचयः	१, ४, ५
३	कालः	२, ६, ७
४	देशश्च	२, ६, ७
५-६	सम्पूर्णकथा-वस्तु	१, २, ३
७-८	मूलकथायां परिवर्तानानि	१, ७, ८
९-१०	काव्यवैशिष्ट्यम्	१, २, ३, ६, ७
११-२५	प्रथमसर्गः (श्लोकव्याख्यानम्)	१, २, ३
२६-४०	द्वितीयसर्गः (श्लोकव्याख्यानम्)	१, २, ३

निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 435 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति । पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति । पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते । वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते । निरुक्ते सप्तमाध्यायस्य अध्ययनेन देवताज्ञानं भवति, ऋग्भेदस्य ज्ञानं निर्वचनज्ञानञ्च भवति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति । पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति । पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते । वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते । निरुक्ते सप्तमाध्यायस्य अध्ययनेन देवताज्ञानं भविष्यति, ऋग्भेदस्य ज्ञानं निर्वचनज्ञानञ्च भविष्यति । प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति ।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –		**200**
(क)	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT 435 - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

(सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
(क.)	निरुक्तस्य प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	40%
(ख.)	निरुक्तस्य द्वितीयाध्यायस्य त्रयः पादाः (प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः च पादः)	25%
(ग.)	निरुक्तस्य सप्तमोऽध्यायः ।	35%

निर्धारितग्रन्थाः-

१. यास्कीय हिन्दी निरुक्त, डॉ कपिलदेव शास्त्री, श्री चुन्नीलाल शुक्ल, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार मेरठ उ.प्र. 250002।

सहायकग्रन्थाः

क. निरुक्त मींमासा, पं. शिवनारायण शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली।

ख. निरुक्त शास्त्रम्, पण्डित भगवद्दत्त, रामलाल कपूर ट्रस्ट।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	निरुक्तम्	
1-2	निघण्टुपरिचयः	1
3-18	प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	1
19-30	द्वितीयाध्यायस्य (त्रयः पादाः)	1
31-40	सप्तमोऽध्यायः	1

वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः – SKT- 434 श्रेयाङ्काः - 2

पाठ्यक्रमस्य नाम – वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः ज्योतिषशास्त्रस्य वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य अत्यन्तं विस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं शास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – ज्योतिषं प्रति छात्राणां रुचिः वर्धिष्यते । ज्योतिषविषयकं ज्ञानं भविष्यति ।

क्रेडिट : 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –	**पूर्णाङ्क -**	**100**
	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT- 434 - वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

संख्या **विषयः** वास्तुविद्यापरिचयः

इकाई – 1

- वास्तुशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः
- वास्तुपुरुषस्वरूपम्
- गृहनिर्माणे हेतुः
- ग्रामवासविचारः

☞ ग्रामवासविचारचक्रम्

इकाई – 2

☞ ग्रामवासफलम्

☞ प्रशस्ता भूमिः

☞ वासयोग्यभूमिः

☞ भूमेः खननाधिकारः

☞ शिलान्यासविधिः

इकाई – 3

☞ त्याज्यमासाः

☞ ग्राह्यमासाः

☞ गृहारम्भः

☞ गृहारम्भमासाः

☞ जीर्णगृहनिर्माणे मासादिविचारः

☞ गृहारम्भे निषिद्धतिथयः

इकाई – 4

☞ गृहारम्भसमयः

☞ शुभयोगाः

☞ गृहारम्भे निषिद्धयोगाः

☞ द्वारनिर्णयविचारः

☞ द्वारस्थापने शुभनक्षत्राणि

☞ द्वारस्थापने तिथिविचारः

इकाई – 5

☞ गृहप्रवेशे निषेधः

☞ गृहप्रवेशे गृहपतिकर्तव्यम्

☞ जीर्णगृहप्रवेशविचारः

☞ निषिद्धाः पशुपक्षिणः

☞ ग्राह्यवृक्षाः

निर्धारितग्रन्थः –

१. बृहद्वास्तुमाला , सम्पादकः डॉ० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी एवं डॉ० रवि शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 2021

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	वास्तुशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः,वास्तुपुरुषस्वरूपम्	१
२	गृहनिर्माणे हेतुः	१
३	ग्रामवासविचारः ग्रामवासविचारचक्रम्	१
४	ग्रामवासफलम् प्रशस्ता भूमिः	
५	वासयोग्यभूमिः भूमेः खननाधिकारः	१
६	शिलान्यासविधिः त्याज्यमासाः	१
७-८	ग्राह्यमासाः गृहारम्भः	१
९	गृहारम्भमासाः जीर्णगृहनिर्माणे मासादिविचारः गृहारम्भे निषिद्धतिथयः गृहारम्भसमयः शुभयोगाः	१
१०	गृहारम्भे निषिद्धयोगाः द्वारनिर्णयविचारः द्वारस्थापने शुभनक्षत्राणि द्वारस्थापने तिथिविचारः	१
११-१५	गृहप्रवेशे निषेधः गृहप्रवेशे गृहपतिकर्तव्यम्	१
१६- २०	जीर्णगृहप्रवेशविचारः निषिद्धाः पशुपक्षिणः ग्राह्यवृक्षाः	१

BOS-14 (संलग्नक-6)

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी - 1

क्र.स. (1)	पाठ्यक्रम कूट संख्या कोर्स कोड (2)		पाठ्यक्रम नाम कोर्स नाम (3)	श्रेयांक क्रेडिट (4)	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला, सेमिनार, फील्ड वर्क) (6)
स्नातकोत्तर प्रथम सत्रम् (20 श्रेयांक) MA – SANSKRIT 1st SEMESTER					
1.	MAJOR-1	SKT-316	भाषाविज्ञानम् (Linguistics)	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
2.	MAJOR-2	SKT-304	संस्कृतनाटकम् (Sanskrit Drama)	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
3.	MAJOR-3	SKT-313	आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयम् (Modern Sanskrit Literature)	2	बाहरी परीक्षकों द्वारा
4.	MINOR-1	SKT-315	ऋक्सूक्तसंग्रहः (Selected Hymns of Rigveda)	2	बाहरी परीक्षकों द्वारा
5.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY		Interdisciplinary (अन्य विभाग से) (अन्य विभाग के छात्र)	2	बाहरी परीक्षकों द्वारा
6.	VOCATIONAL/SKILL	SKT-301	भाषाकौशलम् (Language Proficiency)	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
7.	IKS	SKT-392	भारतीयज्ञानप्रणाली – 1 (Indian Knowledge System - 1)	2	आन्तरिक परीक्षा

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

आज़ादी का अमृत महोत्सव

स्नातकोत्तरेति उपाधेः उद्देश्यम्

स्नातकोत्तरेति उपाधेः उद्देश्यम्

- अस्माकं संस्कृतिः संस्कृताश्रिता तस्मात् संस्कृतशास्त्राणाम् अध्ययनम् अत्यावश्यकं वर्तते ।
- स्नातकोत्तरोपाधौ निर्धारितविषयेषु भाषाकौशलेन संस्कृतशास्त्राध्ययने प्रवेशः सुकरः भवति ।
- भारतीयानां सर्वासां सद्विद्यानां मूलं वेदाः तदनुकूलशास्त्राणि च वर्तन्ते । अतस्तेषाम् अध्ययनम् अनिवार्यम् ।
- व्याकरणशास्त्रीयसिद्धान्तद्वारा भाषासिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्, नूतनशब्दनिर्माणञ्च
- नाटकरचनाशैल्याः अभिवर्धनम्, यतोहि साहित्यं सहजतया व्यावहारिकं ज्ञानं वर्धयति समाजं सन्मार्गं नयति ।
- आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य परिचयेन रचनाशैल्यां नूतनविचाराणां प्रतिपादनम् ।
- अस्मत्पूर्वजानां काव्यकाराणां काव्यरचनाशैल्याः ज्ञानप्रदानम्नूतनकाव्यादिसर्जनकौशलस्य , विकाससम्पादनम् ।
- संस्कृतगद्यस्य अध्ययनेन गद्यावगमने लेखने च पाटवम् ।
- योगस्य सैद्धान्तिकप्रायोगिकपक्षयोः नैपुण्यम्, विभिन्नदर्शनशास्त्राध्ययनेन तत्त्वज्ञानस्पष्टता विवेकज्ञानञ्च ।
- पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकतासाधकानां धातुप्रत्ययादीनां गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति ।
- भारतीयज्ञानपद्धत्या चिन्तनधारायां परिवर्तनं भविष्यति ।
- संस्कृतभाषया पठनलेखनसंभाषणानाम् अभिवृद्धिः ।
- उपाधिरयं प्रतिष्ठां वृत्तिञ्च प्रददाति ।

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, धर्मशाला
Website: http://www.cuhimachal.ac.in

स्नातकोत्तर उपाधि के उद्देश्य

- हमारी संस्कृति संस्कृत पर आश्रित है अतः संस्कृत शास्त्रों का अध्ययन अति आवश्यक है।
- स्नातकोत्तर उपाधि में निर्धारित विषयों में भाषा कौशल को पढ़ने से संस्कृतशास्त्र के अध्ययन में सरलता होगी।
- सभी भारतीय सद्विद्याओं का मूल वेद और वेदानुकूल शास्त्र है, अतः उनका अध्ययन अनिवार्य है।
- व्याकरण शास्त्रीय सिद्धांतों के द्वारा भाषा सिद्धांतों रचनात्मक अवबोध संपादन तथा नए शब्दों का निर्माण करना।
- नाटक रचना शैली का अभिवर्धन करना क्योंकि साहित्य व्यावहारिक ज्ञान बढ़ाता है तथा समाज को अच्छे मार्ग पर ले जाता है
- आधुनिक संस्कृत साहित्य के परिचय से रचना शैली में नए विचारों का प्रतिपादन करना।
- हमारे पूर्वजों की काव्य रचना शैली का ज्ञान प्रदान करना तथा नूतन काव्य सर्जन कौशल का विकास करना।
- संस्कृत गद्य के अध्ययन से गद्य को समझने तथा लिखने में पाटव लाना।
- योग के सैद्धांतिक एवं प्रायोगिक पक्षों में निपुणता प्रदान करना तथा विभिन्न दर्शन शास्त्रों के अध्ययन से तत्त्वज्ञान स्पष्टता और विवेक ज्ञान प्रदान करना।
- पाणिनीय व्याकरण की वैज्ञानिकता से धातु प्रत्यय आदि के विषय में अध्ययन का अवसर प्रदान करना।
- भारतीय ज्ञान पद्धति से चिंतन धारा में परिवर्तन होगा।
- संस्कृत भाषा के द्वारा पठन, लेखन और संभाषण कौशलों में वृद्धि करना।
- यह उपाधि प्रतिष्ठा और वृत्ति को देने वाली है

भाषाविज्ञानम् (Linguistics)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः – SKT 316 **श्रेयाङ्काः** – 04

पाठ्यक्रमस्य नाम - भाषाविज्ञानम् (Linguistics)

श्रेयाङ्काः : 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

सैद्धान्तिकम्- 50% , प्रायोगिकञ्च-50%

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः संस्कृतभाषायाः वाक्यरचनायाः सन्धेश्च परिज्ञानं भविष्यति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्षायाम् उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्षायां न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षायाम् उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य विभागः **(पूर्णाङ्काः - 200) –**

(क) माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

SKT316 - भाषाविज्ञानम् (Linguistics)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	**निरुक्तम्** - प्रथमोऽध्यायः 1-4 पादाः	20
2.	**निरुक्तम्** - प्रथमोऽध्यायः पञ्चमपादात् समाप्तिपर्यन्तम् , द्वितीयोऽध्यायः (प्रथमपादतः तृतीयपादपर्यन्तम्	20
3.	**भाषाविज्ञानस्य परिचयः**	20

- **भाषाविज्ञानस्य प्रवेशः**

भाषाविज्ञानस्य परिभाषा, भाषाविज्ञानाध्ययनस्य उपयोगिता, भाषाविज्ञानम् – विज्ञानं कला वा, भाषाविज्ञानस्य अन्यशास्त्रैः सह सम्बन्धः, भाषाध्ययनप्रकाराः, भाषाध्ययनक्षेत्रम्, भाषाविज्ञानस्य अङ्गानि, भाषाध्ययनपद्धतयः, भाषाविज्ञानस्य इतिहासः

- **भाषा**

निर्वचनम्, परिभाषा, भाषायाः उत्पत्तिः विकासश्च, भाषायाः विभिन्नानि रूपाणि, भाषापरिवर्तनस्य कारणानि, भाषायाः विशेषताः प्रवृत्तयश्च

- **भाषायाः वर्गीकरणम्**

विश्वभाषाणां वर्गीकरणम्, भारोपीयभाषापरिवारः, भारतीया आर्यभाषाः

4. **ध्वनि-रूप-वाक्यविज्ञानम्** **20**

- ध्वनिविज्ञानम्

ध्वनेः अर्थः, ध्वनीनां वर्गीकरणम् – स्वराः, व्यञ्जनानि, अन्तस्थाः, ध्वनिपरिवर्त्तनस्य दिशाः कारणानि च, ध्वनिग्रामः, स्वनिमः

- रूपविज्ञानम्

पदशब्दयोः अन्तरम्, यास्ककृतः पदविभागः, रूपपरिवर्त्तनस्य दिशाः कारणानि च

- वाक्यविज्ञानम्

वाक्यस्य परिभाषा, पदवाक्ययोः सम्बन्धः
वाक्यस्य आवश्यकानि तत्त्वानि

5. **अर्थ-लिपि-कोश-विज्ञानम्** **20**

- अर्थविज्ञानम्

शब्दशक्तिः, अर्थविचार-परम्परा, अर्थनिर्धारणे सहायकानि तत्त्वानि, अर्थपरिवर्त्तनस्य दिशाः कारणानि च, व्युत्पत्तिविज्ञानम्

- लिपिविज्ञानम्

लिपिविकासः, लिपिप्रकाराः, ब्राह्मी-खरोष्टी-देवनागरीलिपयः

- कोशविज्ञानम्

कोशनिर्माण-परम्परा, प्रकाराः

व्याख्यानयोजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः
1-6	निरुक्तम् - प्रथमोऽध्यायः (प्रथमपादतः चतुर्थपादपर्यन्तम्)	1
7-12	निरुक्तम् - प्रथमोऽध्यायः (पञ्चमपादतः समाप्तिपर्यन्तम्)	1
13-18	निरुक्तम् - द्वितीयोऽध्यायः (प्रथमपादतः तृतीयपादपर्यन्तम्)	1
19-21	भाषाविज्ञानस्य परिचयः	2/3
22-25	भाषा	2/3
26-28	भाषायाः वर्गीकरणम्	2/3
29-30	ध्वनिविज्ञानम्	2/3
31-33	रूपविज्ञानम्	2/3
34-36	वाक्यविज्ञानम्	2/3

37-38	अर्थविज्ञानम्	2/3
39	लिपिविज्ञानम्	2/3
40	कोशविज्ञानम्	2/3

निर्धारित-ग्रन्थाः

- निरुक्तपञ्चाध्यायी, छज्जुरामशास्त्री, मेहरचन्दलक्ष्मणदासः अध्यक्षसंस्कृत-पुस्तकालयः, दरियागञ्जदिल्ली, १९८४
- हिन्दी निरुक्त , डॉ. कपिलदेवशस्त्रा एवं चुन्नीलाल शुक्ल, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार, मेरठ
- भाषाविज्ञान , डा.कर्णसिंह, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार, मेरठ

सन्दर्भ-ग्रन्थः –

- भाषाविज्ञान एवं भाषा शास्त्र, डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

पाठ्यक्रम कोड – SKT 304 **क्रेडिट (श्रेयाङ्का:)- 4**

पाठ्यक्रम नाम – संस्कृतनाटकम् (Sanskrit Drama) **पूर्णांक 200**

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते गणशः विभिन्नानां धातुरूपाणां परिचयः यथासूत्रं सिद्धिसम्पादनञ्च। तथा च तेषां प्रयोगद्वारा भाषानैपुण्यसम्पादनम्। प्रत्ययानां ज्ञानप्रदानञ्च।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

विषयान्तर्वस्तु

१. **उत्तररामचरितम्** (६)

☞ भवभूतेः वंशस्य कृतीनां च परिचयः १

☞ प्रथमसर्गः (चित्रदर्शनम्) प्रस्तावना १

☞ अष्टावक्रागमनम् सम्भाषणं चित्रदर्शनञ्च ३

☞ लोकापवादश्रवणम्, रामस्य मूर्च्छा सीतानिर्वासनञ्च १

२. **उत्तररामचरितम् (तृतीयोऽङ्कः)** (६)

☞ मुरला-तमसा-सीतासंवादः ३

☞ श्रीराम-वासन्तीसंवादः ३

३. **उत्तररामचरितम् (षष्ठोऽङ्कः)** (५)

☞ कुमारप्रत्यभिज्ञानम्

४. **उत्तररामचरितम् (सप्तमोऽङ्कः)** (५)

☞ **सम्मेलनम्**

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानानां संख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः

१	भवभूतेः वंशस्य कृतीनां च परिचयः	१, ५, ६
२-६	**उत्तररामचरितम् (चित्रदर्शननामकः प्रथमसर्गः)** प्रस्तावना	१, २
६-९	अष्टावक्रागमनम् सम्भाषणं चित्रदर्शनञ्च	१, २
११-११	लोकापवादश्रवणम्, रामस्य मूर्च्छा च सीतानिर्वासनम्	१, २
१२-१७	**उत्तररामचरितम् (तृतीयोङ्कः)** मुरला-तमसा-सीतासंवादः	१, २
१७-२१	श्रीराम-वासन्तीसंवादः	१, २
२२-३४	**उत्तररामचरितम् (षष्ठोऽङ्कः)**	१, २
३५-४०	**उत्तररामचरितम् (सप्तमोऽङ्कः)**	१, २

निर्धारितग्रन्थः -

१. उत्तररामचरितम्, रमासंस्कृतव्याख्यासहितम्, डा.रमाकान्तत्रिपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।

आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयम् (Modern Sanskrit Literature)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः- **SKT313**

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – **आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयम् (Modern Sanskrit Literature)**

श्रेयाङ्काः :02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य परिचयः चितांशानां च गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः **(पूर्णाङ्काः - 100)**

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	होरा
1.	**आधुनिकसाहित्यस्य परिचयः –**	

क. महाकाव्यानां खण्डकाव्यानां चरितकाव्यानाञ्च सामान्यपरिचयः 6

भाति मे भारतम् (रमाकान्तशुक्लः)

स्वातन्त्र्यसम्भवम् (रेवाप्रसादद्विवेदी)

भीमायनम् (प्रभाशङ्करजोशी)

भीष्मचरितम् (हरिनारायणदीक्षितः)

लहरीदशकम् (राधावल्लभत्रिपाठी)

ख .गद्यरूपकानाञ्च परिचयः 5

शतपर्विका (अभिराजराजेन्द्रमिश्रः)

शार्दूलशकटम् (वीरेन्द्रकुमारभट्टाचार्यः)

प्रेमप्यूषम् (राधावल्लभत्रिपाठी)

प्रेक्षणसप्तकम् (राधावल्लभत्रिपाठी)

ग. गीतिकाव्यम् अन्यविधाश्च ग्रन्थाः (सामान्यपरिचयः) 9

कोरोनाकोपशतकम् (बालकृष्णशर्मा)
अन्यच्च एवञ्च ताण्डवम् (राधावल्लभत्रिपाठी- उपन्यासः)
भट्टः मथुरानाथशास्त्री (कुण्डलियाँ)
श्रीनिवास रथ (कतमा कविता)
हरिराम आचार्यः (संकल्प गीतिः)
राधा वल्लभ त्रिपाठी (धीवर गीतिः)
हर्षदेवः माधवः (हाइकू) -स्नानगृहे
शतावधानी आर. गणेशः (कवि -विषादः)

घ . मृगाङ्कदूतम् (अभिराजराजेन्द्रमिश्रः), पूर्वमृगाङ्कः, पद्यानि 1-30 30

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	**महाकाव्यानां खण्डकाव्यानां चरितकाव्यानाञ्च सामान्यपरिचयः**	1
4-5	**गद्यरूपकानाञ्च परिचयः**	1
6-10	**गीतिकाव्यम् अन्यविधाश्च ग्रन्थाः (सामान्यपरिचयः)**	**1**
10-20	**मृगाङ्कदूतम्** (अभिराजराजेन्द्रमिश्रः), पूर्वमृगाङ्कः, पद्यानि 1-30	**2**

निर्धारितग्रन्थाः

1. **संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास (छात्रोपयोगी संस्करण), प्रो० राधावल्लभत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी ।**
2. **मृगाङ्कदूतम्, प्रो अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।**

ऋक्सूक्तसंग्रहः (Selected Hymns of Ṛgveda)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः -SKT-315 **श्रेयाङ्काः :**02

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– ऋक्सूक्तसंग्रहः (Selected Hymns of Ṛgveda)।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि — पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः वैदिकसाहित्यस्य परिचयः, चितांशानां गभीराध्ययनाय च अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – छात्राः ऋग्वेदीयपरम्परया परिचिताः भवन्ति । देवताविषये भारतीयमतं जानन्ति । कर्मकाण्डे देवतामहत्त्वं स्वरूपं च समाजं बोधयन्ति। प्रवचनकाले च सिद्धान्तस्पष्टता भवति। प्रतियोगिपरीक्षासु लाभः भवति।

श्रेयाङ्काः :02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 100)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - ऋक्सूक्तसंग्रहः (Selected Hymns of Ṛgveda) SKT – 315

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>**विषयान्तर्वस्तु**</u>

अन्वितिसंख्या **विषयः** **अङ्काः**

क. सूक्तानि **25%**

अग्निसूक्तम् (1.1) सूर्यसूक्तम् (1.115)
इन्द्रसूक्तम् (2.12) पुरुषसूक्तम् (10.90)
वाक्सूक्तम् (10.125) नासदीयसूक्तम् (10.129)

ख. ऋग्वेदसाहित्यपरिचयः **25%**

ऋग्वेदस्यरचनाकालः।
ऋग्वेदीयदेवतानां परिचयः ।
अग्निः, इन्द्रः, सूर्यः,वाक्,पुरुषः,हिरण्यगर्भः।

वैदिकच्छन्दसां सामान्यपरिचयः । ऋग्वेदीयशाखानां परिचयः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

निर्धारितग्रन्थाः

1 ऋक्सूक्तसंग्रहः – डॉ. हरिदत्त शास्त्री, डॉ. कृष्णकुमारः साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार मेरठ-2 उ.प्र. ।

सहायकग्रन्थाः

1 ऋग्वेदः – राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान प्रकाशन, दिल्ली ।
2 वैदिक साहित्य का इतिहास, चौखम्बा प्रकाशन दिल्ली ।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-10	अग्निसूक्तम् (1.1)सूर्यसूक्तम् (1.115) इन्द्रसूक्तम् (2.12)पुरुषसूक्तम् (10.90) वाक्सूक्तम् (10.125) नासदीयसूक्तम् (10.129)	1
11-20	ऋग्वेदस्यरचनाकालः । ऋग्वेदीयदेवतानां परिचयः । अग्निः, इन्द्रः, सूर्यः,वाक्,पुरुषः,हिरण्यगर्भः । वैदिकछन्दसां सामान्यपरिचयः । ऋग्वेदीयशाखानां परिचयः ।	1

SKT301 -- भाषाकौशलम् (Language Proficiency)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्क: –SKT301

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भाषाकौशलम् (Language Proficiency)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्राणां संस्कृतभाषया शुद्धरूपेण सम्भाषणस्य लेखनस्य च योग्यतासम्पादनेन सहैव तेषां स्मृतौ संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनं वर्तते येन शास्त्राध्ययने लाभसम्पादनम् अन्यभाषासाहित्यस्य अनुवादक्षमतायाः च अभिवर्धनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते छात्राणां संस्कृतभाषया शुद्धरूपेण सम्भाषणस्य लेखनस्य च योग्यतासम्पादनेन सहैव तेषां स्मृतौ संस्कृतशब्दभण्डाराभिवृद्धिसम्पादनं भविष्यति येन शास्त्राध्ययने लाभसम्पादनम् अन्यभाषासाहित्यस्य अनुवादक्षमतायाः च अभिवर्धनं भविष्यति।

श्रेयाङ्का: - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः – 200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT301 -- भाषाकौशलम् (Language Proficiency)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	संज्ञापद-क्रियापद-विशिष्टज्ञानम्	10%

- सुबन्तेषु रूपशुद्धिः
- सर्वेषां गणानां क्रियापदाभ्यासः
- सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

२	वाच्यपरिवर्तनम्	20%

- लोट्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः
- लृट्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः
- लङ्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः
- विधिलिङ्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः
- क्तवतु-प्रत्ययान्तानांवाच्यपरिवर्तनाभ्यासः
- सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

३	संख्याप्रयोगः	15%

- संख्यानां वचनव्यवस्था
- संख्यानां नियतलिङ्गत्वम्

- पूरणार्थाः संख्याः
- संख्यासु सुचः कृत्वसुचः च प्रयोगः
- सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

४ क्रियापदेषु विशेषाभ्यासः 15%

- ण्यन्तप्रक्रिया
- सन्नन्तप्रक्रिया
- यङ्न्तप्रक्रिया
- सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

५ विशिष्टाः ज्ञेयविषयाः 20%

- णत्वव्यवस्था
- स्त्रीप्रत्ययाः (ङीप्-ङीष्-टाप्)
- मतुप् इनिः ण्वुल् तृच् प्रत्ययाः च
- ठक् त्व तल् प्रत्ययाः च
- क्तिन् ल्युट् यत् प्रत्ययाः च
- सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

५ भाषान्तराणां संस्कृतानुवादाभ्यासः 20%
सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

निर्धारितग्रन्थः - 1. बृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधरनौटियाल हंस, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली।

सन्दर्भग्रन्थाः–

1. प्रयोगविस्तरः, जनार्दनहेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
2. रूपशुद्धिः, जनार्दनहेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
3. रूपचन्द्रिका, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, २०१४।
4. प्रौढरचनानुवादकौमुदी, कपिल देव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, २०११
5. भाषाप्रवेशः भाग १, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
6. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
7. भाषापाकः, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।
8. बृहद्धातुकुसुमाकरः, पं हरेकान्त मिश्रः, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
9. आङ्गल-संस्कृत-शब्दकोषः, संस्कृतभारती

व्याख्यानानां योजना –

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः
१,२,३	सुबन्तेषु रूपशुद्धिः	1
४,५,६	सर्वेषां गणानां क्रियापदाभ्यासः	1
७	लोट्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः	1
८	लृट्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः	1
९,१०	लङ्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः	1
११,१२	विधिलिङ्लकारे वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः	1
१३	क्तवतु-प्रत्ययान्तानांवाच्यपरिवर्तनाभ्यासः	1
१४	संख्यानां वचनव्यवस्था	1
१५	संख्यानां नियतलिङ्गत्वम्	1
१६	पूरणार्थाः संख्याः	1
१७	संख्यासु सुचः कृत्वसुचः च प्रयोगः	1
१८,१९	ण्यन्तप्रक्रिया	1
२०,२१	सन्नन्तप्रक्रिया	1
२२,२३	यङ्न्तप्रक्रिया	1
२४,२५	णत्वव्यवस्था	1
२६,२७	स्त्रीप्रत्ययाः (ङीप्-ङीष्-टाप्)	1
२८,२९	मतुप् इनिः ण्वुल् तृच् प्रत्ययाः च	1
३०,३१	ठक् त्व तल् प्रत्ययाः च	1
३२,३३	क्तिन् ल्युट् यत् प्रत्ययाः च	1
३४,३५, ३६,३७ ३८,३९,४०	भाषान्तराणां संस्कृतानुवादाभ्यासः	1

भारतीयज्ञानप्रणाली - 1

(INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM -1)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः -SKT392 **श्रेयाङ्काः** :02

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– भारतीयज्ञानप्रणाली।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –

- युवसु देशस्य वास्तविकेतिहासस्य समृद्धसंस्कृतेश्च विषये जागरूकतोत्पादनम्।
- भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् अवगमनम्।
- भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधक्षेत्रेषु शोधं कर्तुं यूनां प्रोत्साहनम्।
- आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानमनुसृत्य भारतीयज्ञानस्य व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम्।
- युवभ्यः आजीविकायाः, वृत्तेः व्यावसायिकावसराणां च वर्धनम्।
-

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – समग्रं पाठ्यक्रमं पठित्वा छात्राणां प्रकृतिं प्रति जीवनस्य कार्यप्रणालीं प्रति च समग्रा अन्तर्दृष्टिःविकसिता भविष्यति।

श्रेयाङ्काः : 02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 10 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्कः - 100

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - SKT392 भारतीयज्ञानप्रणाली -1

(INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM -1)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या **विषयः** **अङ्काः**

अन्विति -1: भारतीयसभ्यतायाः भारतीयज्ञानपद्धतेश्च विकासः (4 होराः)

राष्ट्रस्य उत्पत्तिः, सभ्यतायाः प्राचीनता, सरस्वती-सिन्धु सभ्यता, पारंपरिकज्ञानपद्धतिः, वेदाः, भारतीयदर्शनस्य मुख्यशाखा (6 + 3), प्राचीनशिक्षापद्धतिः, तक्षशिला-विश्वविद्यालयः, नालन्दाविश्वविद्यालयः ।

अन्विति- II: प्राचीनभारते कला, साहित्यं विद्वांसश्च (4 होराः)

कला, सङ्गीतम् नृत्यञ्च, नटराजः - भारतीयकलायाः उत्कृष्टकृतिः, लोपामुद्रा, घोषा, वाल्मीकिः, पतञ्जलिः, वेदव्यासः, चरकः, सुश्रुतः,कणादः, पतञ्जलिः, कौटिल्यः, पाणिनिः, तिरुवल्लुवरः, आर्यभट्टः, वराहमिहिरः,आदि- शंकराचार्यः, भास्कराचार्यः, माधवाचार्यस्य साहित्यम्, जीवनं कृतयश्च।

अन्विति- III: विज्ञाने गणिते च प्राचीनभारतीययोगदानम् (4 होराः)

पदार्थः, गुरुत्वाकर्षणम्, ऋषि-अगस्त्यस्य विद्युन्निदर्शनम् (बैटरी), प्रकाशवेगः, विमानम्, भारतीयकालगणना, खगोलविज्ञानञ्च, खगोलविज्ञानस्य इतिहासः संस्कृतिः, चन्द्रग्रहणम्, पृथ्वीगोलाकारा, पृथिव्याः घूर्णनम्, पुरातत्त्वखगोलविज्ञानम् (आर्कियोस्ट्रोनॉमी); संख्यापद्धतिः, पाइथागोरसप्रमेयः वैदिकगणितम् ।

अन्विति- IV: प्राचीनभारतीयाभियान्त्रिकी, प्रौद्योगिकी वास्तुकला च (4 होराः)

प्रयोगशाला उपकरणानि, रञ्जकम्, वर्णः (पेंट) वज्रलेपः (गारा, सीमेंट), काचस्य मृत्तिकायाश्च पात्राणि, धातुविज्ञानम्, वैदिकयुगे अभियांत्रिकीविज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, वैदिकोत्तराभिलेखाः, दिल्ली-लौह-स्तम्भः, बेट-द्वारका ।

अन्विति-V: पर्यावरणे स्वास्थ्ये च प्राचीनभारतीययोगदानम् (4 होराः)

नृजातीयाध्ययनम्, वनस्पतिविज्ञानम्, जैविकविज्ञानम्, शरीर-रचनाविज्ञानम्, शरीरक्रियाविज्ञानम्, कृषिः, आयुर्वेदः, स्वास्थ्यपरिचर्या, औषधानि, सूक्ष्मजीवविज्ञानम् , शल्यचिकित्सा-योगादिं प्रति एकीकृतदृष्टिकोणः ।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान -संख्या	व्याख्यानविषयः
1-4	**भारतीयसभ्यतायाः भारतीयज्ञानपद्धतेश्च विकासः -** राष्ट्रस्य उत्पत्तिः, सभ्यतायाः प्राचीनता, सरस्वती-सिन्धु सभ्यता, पारंपरिकज्ञानपद्धतिः, वेदाः, भारतीयदर्शनस्य मुख्यशाखाः (6 + 3), प्राचीनशिक्षापद्धतिः, तक्षशिला-विश्वविद्यालयः, नालन्दाविश्वविद्यालयः।
05-08	**प्राचीनभारते कला, साहित्यं विद्वांसश्च -** कला, सङ्गीतम् नृत्यञ्च, नटराजः - भारतीयकलायाः उत्कृष्टकृतिः, लोपामुद्रा, घोषा, वाल्मीकिः, पतञ्जलिः, वेदव्यासः, याज्ञवल्क्यः, चरकः, सुश्रुतः, जीवकः, नागार्जुनः, कणादः, पतञ्जलिः, कौटिल्यः, पाणिनिः, तिरुवल्लुवरः, आर्यभट्टः, वराहमिहिरः,आदि- शंकराचार्यः, भास्कराचार्यः, माधवाचार्यस्य साहित्यम्, जीवनं कृतयश्च।
09-12	**विज्ञाने गणिते च प्राचीनभारतीययोगदानम् -** पदार्थः, गुरुत्वाकर्षणम्, ऋषि-अगस्त्यस्य विद्युन्निदर्शनम् (बैटरी), प्रकाशवेगः, विमानम्, भारतीयकालगणना, केरलगणितं खगोलविज्ञानञ्च, खगोलविज्ञानस्य इतिहासः संस्कृतिः, चन्द्रग्रहणम्, पृथ्वीगोलाकारा, पृथिव्याः घूर्णनम्, पुरातत्त्वखगोलविज्ञानम् (आर्कियोस्ट्रोनॉमी); संख्यापद्धतिः, पाइथागोरसप्रमेयः वैदिकगणितम्।
13-16	**प्राचीनभारतीयाभियान्त्रिकी, प्रौद्योगिकी वास्तुकला च -** प्रयोगशालायाः उपकरणानि, रञ्जकम्, वर्णः (पेंट) वज्रलेपः (गारा, सीमेंट), काचस्य मृत्तिकायाश्च पात्राणि, धातुविज्ञानम्, वैदिकयुगे अभियांत्रिकीविज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, वैदिकोत्तराभिलेखाः, दिल्ली-लौह-स्तम्भः, बेट-द्वारका।
17-20	**पर्यावरणे स्वास्थ्ये च प्राचीनभारतीययोगदानम् –** नृजातीयाध्ययनम्, वनस्पतिविज्ञानम्, जैविकविज्ञानम्, शरीर-रचनाविज्ञानम्, शरीरक्रियाविज्ञानम्, कृषिः, आयुर्वेदः,स्वास्थ्यपरिचर्या, औषधानि, सूक्ष्मजीवविज्ञानम् , शल्यचिकित्सा-योगादिं प्रति एकीकृतदृष्टिकोणः।

Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
BOX: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA – 176215, HP.
www.cuhimachal.ac.in

Course Code: IKS….

Credits: 02

Course Name: A Basic Course on Indian Knowledge System

Course Duration: 01 Semester

Credits Equivalent:

One credit of theory is equivalent to 10 hours of lectures / organised classroom activity / contact hours; 5 hours of laboratory work / practical / field work / Tutorial / teacher-led activity and 15 hours of other workload such as independent individual/ group work; obligatory/ optional work placement; literature survey/ library work; data collection/ field work; writing of papers/ projects/dissertation/thesis; seminars, etc.).

Course Aim and Objectives:

Bhārata has a very rich and versatile knowledge system and cultural heritage. The Bhāratīya knowledge system was developed during the Vedic period, the Saraswatī-Sindhu Civilization, the Middle ages and is being practiced till the conditions of modern times. In this basic course, a special attention is given to the historical prospective of ideas occurrence in the ancient society, and implication to the concept of material world, and religious, social, and cultural beliefs. On the closer examination religion, culture and science have appeared epistemological very rigidly connected in the Bhāratīya knowledge system. As such, this land has provided invaluable knowledge stuff to the society and the world in all the spheres of life; e.g. aeronautics, astronomy, mathematics, life science, medical science, architecture, polity, trade, art, music, dance, literature, and drama.

Over the period, most of the works were either lost or confined to the libraries or personal possessions. However, some of the activities are still in practice of the masses unknowing the scientific and practical values. Given the nature of course and diversity of the learners' fields, the course is designed to provide a broad-spectrum of the Bhāratīya knowledge system. The main objectives of this course are as follows:

- Creating awareness amongst the youths about the true history and rich culture of the country;
- Understanding the scientific value of the traditional knowledge of Bhārata;

- Promoting the youths to do research in the various fields of Bhāratīya knowledge system;
- Converting the Bhāratīya wisdom into the applied aspect of the modern scientific paradigm;
- Adding career, professional and business opportunities to the youths.

It is also believed that after completion of this course the students will get a holistic insight into the understanding the working of nature and life.

Attendance Requirements:

A minimum of 75% attendance is a must failing which a student may not be permitted to appear in the examination.

Evaluation Criteria: To be Updated...

The overall evaluation of the students shall be for 100 marks distributed as per following scheme.

1. **Mid Term Examination 25% (25 marks)**

   The midterm examination shall be held for duration of *One hour* duration. The question paper shall consist of three sections. Section A (5 marks) shall contain 5 very short answer type question 1 mark each, all being compulsory. Section B (10 marks) shall contain 3 short answer type questions of 5 marks each, out of which students have to attempt any 2. Section C (10 marks) shall consist of 1 long answer type question with internal choice.

2. **End Term Examination 50% (50 marks)**

   The end term examination shall be held for duration of One and Half *hours* and shall consist of 50 marks question paper. The question paper shall consist of three sections. Section A (10 marks) shall contain 5 to 10 very short answer type question of 2 or 1 marks each, all being compulsory. Section B (20 marks) shall contain 6 short answer type questions of 5 marks each, out of which students have to attempt any 4. Section C (20 marks) shall consist of 2 compulsory long answer type questions of 10 marks each. Every question shall have internal choice.

3. **Continuous Internal Assessment 25% (25 Marks):**

   Consisting of assignments/quizzes/presentation/live projects, shall contribute 20% of total 100 marks and 5% of the marks towards internal assessment shall be on the basis of attendance.

Credits: 2 (20 Hours)

Course Contents

UNIT -I: Bhāratīya Civilization and Development of Knowledge System (4 hours)

Genesis of the land, Antiquity of civilization, On the Trail of the Lost River, Discovery of the Saraswatī River, the Saraswatī-Sindhu Civilization, Traditional Knowledge System, The Vedas, Main Schools of Philosophy (6+3), Ancient Education System, the Takṣaśilā University, the Nālandā University, Alumni, Knowledge Export from Bhārata.

UNIT-II: Arts, Literature, and Scholars (4 hours)

Art, Music, and Dance, Naṭarāja– A Masterpiece of Bhāratīya Art, Literature, Life and works of Agastya, Lopāmudrā, Ghoṣā, Vālmīki, Patañjali, Vedavyāsa, Yājňavalkya, Gārgī, Maitreyī, Bodhāyana, Caraka, Suśruta, Jīvaka, Nāgārjuna, Kaṇāda, Patañjali, Kauṭīlya, Pāṇini, Thiruvalluvar, Āryabhaṭa, Varāhamihira, Ādi Śaṅkarācārya, Bhāskarācārya, Mādhavācārya.

UNIT-III: Science, Astronomy, and Mathematics (4 hours)

Concept of Matter, Life and Universe, Gravity, Sage Agastya's Model of Battery, Velocity of Light, Vimāna: Aeronautics, Vedic Cosmology and Modern Concepts, Bhāratīya Kāla-gaṇanā, Kerala School for Mathematics and Astronomy, History and Culture of Astronomy, Sun, Earth, Moon, and Eclipses, Earth is Spherical and Rotation of Earth, Archaeostronomy; Concepts of Zero and Pi, Number System, Pythagoras Theorem, and Vedic Mathematics.

UNIT-IV: Engineering, Technology, and Architecture (4 hours)

Pre-Harappan and Sindhu Valley Civilization, Laboratory and Apparatus, Juices, Dyes, Paints and Cements, Glass and Pottery, Metallurgy, Engineering Science and Technology in the Vedic Age and Post-Vedic Records, Iron Pillar of Delhi, Rakhigarhi, Mehrgarh, Sindhu Valley Civilization, Marine Technology, and Bet–Dwārkā.

UNIT-V: Life, Environment, and Health
(4 hours)

Ethnic Studies, Life Science in Plants, Anatomy, Physiology, Agriculture, Ecology and Environment, Āyurveda, Integrated Approach to Healthcare, Medicine, Microbiology, Medicine, Surgery, and Yoga, etc.

Text books:

1. Textbook on The Knowledge System of Bhārata by Bhag Chand Chauhan, Under Publication (2021).
2. Histrory of Science in India Volume-1, Part-I, Part-II, Volume VIII, by Sibaji Raha, et al. National Academy of Sciences, India and The Ramkrishan Mission Institute of Culture, Kolkata (2014).

Reference Books:

1. Pride of India- A Glimpse of India's Scientific Heritage edited by Pradeep Kohle et al. Samskrit Bharati (2006).
2. Vedic Physics by Keshav Dev Verma, Motilal Banarsidass Publishers (2012).
3. India's Glorious Scientific Tradition by Suresh Soni, Ocean Books Pvt. Ltd. (2010).

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
धर्मशाला, जिला काँगड़ा (हि.प्र.) – 176215
Dharamshala, District Kangra – 176215
www.cuhimachal.ac.in

पाठ्यक्रम कूट: भाज्ञाप्र....
श्रेयांक: 02
पाठ्यक्रम का नाम: भारतीय ज्ञान प्रणाली पर बुनियादी पाठ्यक्रम
पाठ्यक्रम की अवधि: 01 सत्र

श्रेयांक समतुल्य:
सिद्धांत का एक श्रेयांक 10 घंटे के व्याख्यान/आयोजित कक्षा कार्यकलाप/संपर्क घंटे के बराबर है; 5 घंटे का प्रयोगशाला कार्य / प्रायोगिक / क्षेत्र कार्य / अनुशिक्षण / शिक्षक के नेतृत्व में कार्यकलाप और 15 घंटे का अन्य कार्यभार जैसे स्वतंत्र व्यक्तिगत / समूह कार्य; अनिवार्य/वैकल्पिक कार्य स्थानन; साहित्य सर्वेक्षण/पुस्तकालय कार्य; आंकड़ा संग्रहण / क्षेत्र कार्य; शोधपत्र / परियोजनाओं / शोध निबंध / शोध प्रबंध का लेखन; संगोष्ठी, आदि)।

पाठ्यक्रम उद्देश्य और प्रयोजन:
भारत के पास बहुत समृद्ध और बहुमुखी ज्ञान प्रणाली और सांस्कृतिक विरासत है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैदिक काल, सरस्वती-सिंधु सभ्यता, मध्य युग के दौरान विकसित किया गया था और यह आधुनिक समय तक व्यवहार में थी । इस पाठ्यक्रम में प्राचीन समाज में विचारों के उत्पन्न होने के ऐतिहासिक दृष्टिकोण और भौतिक संसार की अवधारणा का निहितार्थ, धार्मिक, सामाजिक और सांस्कृतिक मान्यताओं पर विशेष ध्यान दिया जाता है। करीब से जांच करने पर यह प्रकट होता है कि धर्म, संस्कृति और विज्ञान भारतीय ज्ञान प्रणाली में ज्ञानमीमांसीय तौर पर दृढ़ रूप से संबद्ध हैं । इस रूप में, इस भूमि ने जीवन के सभी क्षेत्रों में समाज और दुनिया को अमूल्य ज्ञान सामग्री प्रदान की है; जैसे वैमानिकी विज्ञान, खगोल विज्ञान, गणित, जैविक विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान, वास्तुकला, राज व्यवस्था, व्यापार, कला, संगीत, नृत्य, साहित्य और नाटक।

इस अवधि के दौरान, अधिकांश कार्य या तो खो गए थे या पुस्तकालयों या निजी आधिपत्य तक ही सीमित थे। हालाँकि, कुछ कार्यकलाप अभी भी वैज्ञानिक और

व्यावहारिक मूल्यों से अनजान जनता के व्यवहार में हैं। पाठ्यक्रम की प्रकृति और शिक्षार्थियों के क्षेत्रों की विविधता को देखते हुए, पाठ्यक्रम को भारतीय ज्ञान प्रणाली का एक व्यापक विस्तार प्रदान करने के लिए तैयार किया गया है। इस पाठ्यक्रम के मुख्य उद्देश्य इस प्रकार हैं:

- देश के सही इतिहास और समृद्ध संस्कृति के बारे में युवाओं में जागरूकता पैदा करना;
- भारत की परंपरा और संस्कृति के वैज्ञानिक मूल्य को समझना;
- भारतीय ज्ञान परंपरा के विभिन्न क्षेत्रों में शोध करने के लिए युवाओं को बढ़ावा देना;
- भारतीय ज्ञान को आधुनिक वैज्ञानिक प्रतिमान के व्यावहारिक पहलू में परिवर्तित करना;
- युवाओं के लिए आजीविका, वृत्तिक और व्यावसायिक अवसरों को बढ़ाना।

यह भी विश्वास है कि इस पाठ्यक्रम के पूरा होने के बाद छात्रों को प्रकृति और जीवन की कार्यप्रणाली के प्रति एक समग्र अंतर्दृष्टि प्राप्त होगी ।

उपस्थिति अपेक्षाएं:

कम से कम 75% उपस्थिति अनिवार्य है, जिसके विफल होने पर किसी छात्र को परीक्षा में बैठने की अनुमति नहीं दी जा सकती है।

मूल्यांकन मानदंड: अद्यतन किया जाना है...

छात्रों का समग्र मूल्यांकन निम्नलिखित योजना के अनुसार वितरित करते हुए 100 अंकों के लिए होगा।

1. **मध्यावधि परीक्षा 25% (25 अंक)**

   मध्यावधि परीक्षा *एक घंटे* की अवधि के लिए आयोजित की जाएगी। प्रश्न पत्र में तीन खंड होंगे। खंड क (5 अंक) में 5 अति लघु उत्तरीय प्रश्न 1-1 अंक के होंगे, सभी अनिवार्य होंगे। खंड ख (10 अंक) में 5-5 अंकों के 3 लघु उत्तर प्रकार के प्रश्न होंगे, जिनमें से छात्रों को किसी भी 2 का उत्तर लिखना होगा। खंड ग (10 अंक) में आंतरिक विकल्प के साथ 1 लंबे उत्तर प्रकार का प्रश्न होगा।

2. **सत्रांत परीक्षा 50% (50 अंक)**

सत्रांत परीक्षा *डेढ़ घंटे* की अवधि के लिए आयोजित की जाएगी और इसमें 50 अंकों का प्रश्न पत्र होगा। प्रश्न पत्र में तीन खंड होंगे। खंड क (10 अंक) में 2 अंकों या 1 अंक के 5 से 10 अति लघु उत्तरीय प्रश्न होंगे, जो सभी अनिवार्य हैं। खंड ख (20 अंक) में प्रत्येक 5 अंकों के 6 लघु उत्तरीय प्रश्न होंगे, जिनमें से छात्रों को किसी भी 4 का उत्तर लिखना होगा। खंड ग (20 अंक) में प्रत्येक 10 अंकों के 2 अनिवार्य दीर्घ उत्तरीय प्रश्न होंगे। प्रत्येक प्रश्न में आंतरिक विकल्प होगा।

3. **सतत आंतरिक मूल्यांकन 25% (25 अंक):**

दत्तकार्य/प्रश्नोत्तरी/प्रस्तुतीकरण/सजीव परियोजनाओं से मिलकर, कुल 100 अंकों में से 20% का योगदान होगा और आंतरिक मूल्यांकन के लिए 5% अंक उपस्थिति के आधार पर होंगे।

<u>पाठ्यक्रम सामग्री: भाज्ञाप्र... श्रेयांक: 2 (20 घंटे)</u>

इकाई-I: भारतीय सभ्यता और ज्ञान प्रणाली का विकास
(4 घंटे)

देश की उत्पत्ति, सभ्यता की प्राचीनता, खोई हुई नदी के निशान, सरस्वती नदी की खोज, सरस्वती-सिंधु सभ्यता, पारंपरिक ज्ञान प्रणाली, वेद, दर्शनशास्त्र के स्कूल (6+3), प्राचीन शिक्षा प्रणाली, तक्षशिला विश्वविद्यालय, नालंदा विश्वविद्यालय, पूर्व छात्र, भारत से ज्ञान निर्यात।

इकाई- II: कला, साहित्य और विद्वान
(4 घंटे)

कला, संगीत और नृत्य, नटराज - भारतीय कला की उत्कृष्ट कृति, अगस्त्य, लोपामुद्रा, घोषा, वाल्मीकि, वेदव्यास, याज्ञवल्क्य, गार्गी, मैत्रेयी, बोधायन, चरक, सुश्रुत, जीवक, नागार्जुन, कणाद, पतंजलि, कौटिल्य, पाणिनि, तिरुवल्लुवर, आर्यभट्ट, वराहमिहिर, आदि शंकराचार्य, भास्कराचार्य, और माधवाचार्य।

इकाई- III: विज्ञान, खगोल विज्ञान और गणित
(4 घंटे)

पदार्थ की अवधारणा, जीवन और ब्रह्मांड, गुरुत्वाकर्षण, ऋषि अगस्त्य की बैटरी का मॉडल, प्रकाश का वेग, , विमान: वैमानिकी-विज्ञान, वैदिक ब्रह्मांड विज्ञान और आधुनिक अवधारणाएं, भारतीय कला-गणना, केरल गणित और खगोल विज्ञान स्कूल, खगोल विज्ञान का इतिहास और संस्कृति, सूर्य, पृथ्वी, चंद्रमा और ग्रहण, पृथ्वी

गोलाकार है और पृथ्वी का घूर्णन, पुरातत्व खगोल विज्ञान, शून्य और पाई की अवधारणाएं, संख्या प्रणाली, पाइथागोरस प्रमेय, और वैदिक गणित ।

इकाई- IV: इंजीनियरिंग, प्रौद्योगिकी और वास्तुकला
(4 घंटे)

पूर्व-हड़प्पा और सिंधु घाटी सभ्यता, प्रयोगशाला और उपकरण, विभिन्न रस, रंजक, पेंट और सीमेंट, कांच और मिट्टी के बर्तन, धातु विज्ञान, वैदिक युग में इंजीनियरिंग विज्ञान और प्रौद्योगिकी और वैदिकोत्तर अभिलेख, दिल्ली का लौह स्तंभ, राखीगढ़ी, मेहरगढ़, सिंधु घाटी सभ्यता, समुद्री प्रौद्योगिकी, और बेट-द्वारका ।

इकाई-V: जीवन, पर्यावरण और स्वास्थ्य
(4घंटे)

जातीय अध्ययन, वनस्पति जैविक विज्ञान, शरीर रचना विज्ञान, शरीर विज्ञान, कृषि, पारिस्थितिकी और पर्यावरण, आयुर्वेद, स्वास्थ्य देखभाल के लिए एकीकृत दृष्टिकोण, चिकित्सा, सूक्ष्म जीव विज्ञान, चिकित्सा, शल्य चिकित्सा, और योग आदि ।

पाठ्य पुस्तकें:

1. भारत की ज्ञान प्रणाली (The Knowledge System of Bhārata) पर पाठ्यपुस्तक, भाग चंद चौहान, प्रकाशनाधीन (2021)।
2. भारत में विज्ञान का इतिहास (Histrory of Science in India) खंड-1, भाग-I, भाग-II, खंड VIII, सिबाजी राहा एवं अन्य । राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, भारत और रामकृष्ण मिशन संस्कृति संस्थान, कोलकाता (2014)।

संदर्भ पुस्तकें:

1. भारत का गौरव- भारत की वैज्ञानिक विरासत की एक झलक (Pride of India - A Glimpse of India's Scientific Heritage), प्रदीप कोहले एवं अन्य द्वारा संपादित । संस्कृत भारती (2006) ।
2. वैदिक भौतिकी (Vedic Physics), केशव देव वर्मा, प्रकाशक मोतीलाल बनारसीदास (2012)
3. भारत की गौरवशाली वैज्ञानिक परंपरा (3. India's Glorious Scientific Tradition), सुरेश सोनी, ओसेन बूक्स प्रा. लि. (2010)

BOS-14 (संलग्नक-7)

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी - 1

क्र.स. (1)	पाठ्यक्रम कूट संख्या कोर्स कोड (2)		पाठ्यक्रम नाम कोर्स नाम (3)	श्रेयांक क्रेडिट (4)	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला, सेमिनार, फील्ड वर्क) (6)
स्नातकोत्तर द्वितीयं सत्रम् (20 श्रेयांक) **MA – SANSKRIT 2nd 'SEMESTER**					
1.	MAJOR-1	SKT330	संस्कृतकाव्यं गद्यञ्च *(Sanskrit Poetry and Prose)*	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
2.	MAJOR-2	SKT317	कारकं सन्धिश्च *(Case and Phonological Change)*	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
3.	MAJOR-3	SKT318	वैदिकवाङ्मयस्य परिचयः *(Introduction to Vedic Literature)*	4	बाहरी परीक्षकों द्वारा
4.	MINOR-1	SKT319	साङ्ख्यदर्शनम् *(Sankhya Philosophy)*	2	बाहरी परीक्षकों द्वारा
5.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY		Interdisciplinary (अन्य विभाग से) (अन्य विभाग के छात्र)		बाहरी परीक्षकों द्वारा
6.	VOCATIONAL/SKILL	SKT 208	संस्कृतज्ञानपरम्परा (Sanskrit Knowledge Tradition)	2	बाहरी परीक्षकों द्वारा
7.		SKT 394	भारतीयज्ञानप्रणाली- 2 (Indian Knowledge System-2)	2	

SKT330

संस्कृतकाव्यं गद्यञ्च

(Sanskrit Poetry and Prose)

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः - **SKT330**

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – संस्कृतकाव्यं गद्यञ्च (Sanskrit Poetry and Prose)

(रघुवंशकुमारसंभवे प्रथमसर्गस्य आदिमपञ्चविंशतिपद्यानि, शिवराजविजयम् प्रथमनिस्वासः)

श्रेयाङ्काः : 04

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि-

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु गद्यपद्ययोः अवगाहज्ञानं, छन्दोऽलङ्काराणां ज्ञानं, पदच्छेदादिव्याख्यानशैलीपूर्वकं श्लोकार्थनिष्पादनपद्धतिः, सर्वेषु लकारेषु प्रयोगेषु धातूनां ज्ञानं, विभक्तीनाम् अवगमः, एतेषां सुस्पष्टं ज्ञानं स्पादनीयम् इति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः — **पूर्णाङ्काः** -- **200**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमः - SKT330 संस्कृतकाव्यं गद्यञ्च

(Sanskrit Poetry and Prose)

❖ <u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या **विषयः** **होराविभागः**

१. **रघुवंशम् (प्रथमसर्गस्य आदिम25 पद्यानि)**

☞ प्रथमश्लोकात् पञ्चमश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।

- षष्ठश्लोकात् दशमश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- एकादशश्लोकात् पञ्चदशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- षोडशश्लोकात् विंशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- एकविंशश्लोकात् पञ्चविंशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।

२. कुमारसंभवम् (प्रथमसर्गस्य आदिम25 पद्यानि)

- प्रथमश्लोकात् पञ्चमश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- षष्ठश्लोकात् दशमश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- एकादशश्लोकात् पञ्चदशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- षोडशश्लोकात् विंशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।
- एकविंशश्लोकात् पञ्चविंशश्लोकपर्यन्तम् पदच्छेदादिव्याख्यानशैल्या ।

3. शिवराजविजयम् (प्रथमनिस्वासः)

- प्रथमनिस्वासे प्रथमसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या ।
- प्रथमनिस्वासे द्वितीयसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या ।
- प्रथमनिस्वासे तृतीयसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या ।
- प्रथमनिस्वासे चतुर्थसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. रघुवंशम् सञ्जीवनी मल्लिनाथव्याख्यासहितम् ।
2. कुमारसंभवम् मल्लिनाथव्याख्यासहितम् ।
3. शिवराजविजयम् ।

व्याख्यानयोजना २०१

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1	पद्यपरिचयः, रघुवंशपरिचयः, मल्लिनाथपरिचयः	1
2-5	प्रथमश्लोकात् पञ्चमश्लोकपर्यन्तम्	1
6-8	षष्ठश्लोकात् एकादशश्लोकपर्यन्तम्	1
9-11	द्वादशश्लोकात् अष्टादशश्लोकपर्यन्तम्	1
12-15	नवदशश्लोकात् पञ्चविंशश्लोकपर्यन्तम्	1
16-19	पद्यपरिचयः, कुमारसंभवपरिचयः	2
20-23	प्रथमश्लोकात् पञ्चमश्लोकपर्यन्तम्	2

24,25,26	षष्ठश्लोकात् एकादशश्लोकपर्यन्तम्	2
27,28	द्वादशश्लोकात् अष्टादशश्लोकपर्यन्तम्	2
25-29	नवदशश्लोकात् पञ्चविंशश्लोकपर्यन्तम्	2
30,31	गद्यपरिचयः, गद्यकाव्यानि, शिवराजविजयपरिचयः च	3
31,32	प्रथमनिस्वासे प्रथमसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या	3
33,34	प्रथमनिस्वासे द्वितीयसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या	3
35,36	प्रथमनिस्वासे तृतीयसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या	3
37 -40	प्रथमनिस्वासे चतुर्थसपादभागस्य पदच्छेदविग्रहादिव्याख्यानशैल्या	3

कारकं सन्धिश्च (Case And Phonological Change)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः - SKT 317 **श्रेयाङ्काः** – 04

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – कारकं सन्धिश्च (Case And Phonological Change)

श्रेयाङ्काः : 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

सैद्धान्तिकम्- 50% , प्रायोगिकञ्च-50%

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः संस्कृतभाषायाः वाक्यरचनायाः सन्धेश्च परिज्ञानं भविष्यति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्षायाम् उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्षायां न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षायाम् उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य विभागः **(पूर्णाङ्काः - 200) –**

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

SKT317 - कारकं सन्धिश्च (Case and Phonological Change)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
	क. कारकम्	60%
	1. प्रथमा, द्वितीया	
	2. तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी	
	3. षष्ठी, सप्तमी	
	ख. सन्धिप्रकरणम्	40%
	4. अच्सन्धिप्रकरणम्, प्रकृतिभावप्रकरणम्	
	5. हल्सन्धिप्रकरणम्, विसर्गसन्धिप्रकरणम्, स्वादिसन्धिप्रकरणम्	

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	प्रथमा विभक्तिः	1, 2, 3
4-6	द्वितीया विभक्तिः	1, 2, 3
5-6	तृतीया विभक्तिः	1, 2, 3
7-8	चतुर्थी विभक्तिः	1, 2, 3
9-10	पञ्चमी विभक्तिः	1, 2, 3
11-12	षष्ठी विभक्तिः	1, 2, 3
13	सप्तमी विभक्तिः	1, 2, 3
14-23	अच्सन्धिप्रकरणम्	1, 4
24-27	प्रकृतिभावप्रकरणम्	1, 4
28-35	हल्सन्धिप्रकरणम्	1, 4
36-37	विसर्गसन्धिप्रकरणम्	1, 4
38-40	स्वादिसन्धिप्रकरणम्	1, 4

निर्धारितग्रन्थाः

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्री गोपालदत्त पाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. कारकम् , संस्कृतभारती
3. विभक्तिवल्लरी, संस्कृतभारती, बेङ्गलुरु
4. सन्धिः, महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती

सन्दर्भग्रन्थसूची (सहायकग्रन्थाः)

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (कारकप्रकरणम्), सम्पादकः- आचार्य भगवतशरणशुक्लः, चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, वाराणसी।
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्या , भीमसेन शास्त्री, भैमी प्रकाशन, 537 लाजपतराय मार्केट, दिल्ली 110006।

वैदिकवाङ्मयस्य परिचयः (INTRODUCTION TO VEDIC LITERATURE) ।

MAJOR -III

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः:- SKT 318

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– वैदिकवाङ्मयस्य परिचयः (INTRODUCTION TO VEDIC LITERATURE) ।

(सैद्धान्तिकम् , प्रायोगिकञ्च)

श्रेयाङ्काः : 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः वैदिकसाहित्यस्य परिचयः चितांशानां गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या विषयः अङ्काः

वैदिकवाङ्मयस्य परिचयः (INTRODUCTION TO VEDIC LITERATURE)

क. ऋग्वेदः 25%

ऋग्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः

शुनःशेप-आख्यानम् (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्) ।

ख. यजुर्वेदः – 25%

यजुर्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः।

ग. सामवेदः– 20%

सामवेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः

घ. अथर्ववेदः 20%

अथर्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः

ङ. वेदाङ्गानि 10%

षण्णां वेदाङ्गानां सामान्यपरिचयः

कल्पग्रन्थानां विशेषपरिचयः ।

(सैद्धान्तिकम् , प्रायोगिकञ्च)

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-10	ऋग्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः शुनःशेप-आख्यानम् (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्) ।	1,2
11-20	यजुर्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः ।	1,2
21-28	सामवेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः	**1,2**
29-35	अथर्वेदीय-शाखानां ब्राह्मणानां आरण्यकानां उपनिषदाञ्च परिचयः	**1,2**
36-40	षण्णां वेदाङ्गानां सामान्यपरिचयः कल्पग्रन्थानां विशेषपरिचयः ।	**1,2**

सन्दर्भग्रन्थसूची

निर्धारितग्रन्थाः

1 वैदिक साहित्य एवं संस्कृतिः । डॉ कपिल देव द्विवेदी । विश्वविद्यालय प्रकाशन वाराणसी ।

2 वैदिक साहित्य । आचार्य बलदेव उपाध्यायः । शारदा मन्दिर, गणेश दीक्षित काशी ।

सहायकग्रन्थाः

वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः । आचार्य जगदीश चन्द्र मिश्र । चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

वैदिक वाङ्मय का इतिहास । पण्डित भगवद्दत्त । वैदिक अनुसन्धान संस्था मॉडल टाऊन ।

वैदिक काल का इतिहास । पण्डित आर्य मुनि जी ।

साङ्ख्यदर्शनम् (Sankhya Philosophy)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः- SKT-319 **कक्षा – स्नातकोत्तर-द्वितीय-सत्रम्**

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्- साङ्ख्यदर्शनम् (Sankhya Philosophy) **क्रेडिट - 2**

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –छात्रान् भारतीयदर्शनशास्त्रस्य परिचयः प्रदानम्। सांख्यशास्त्रस्य परिचयः प्रदानम्। सांख्यपरम्परायाः परिचयः प्रदानम्। सांसारिक-दुःखत्रयस्य अवबोधनम्। सरलतया सरसतया दर्शनस्य प्रतिपाद्यविषयस्य विवेचनम्। छात्राणां चिन्तनशक्तेः आध्यात्मिकशक्तेः तर्कशक्तेः विकासः भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः - 100**
माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

SKT-319 - साङ्ख्यदर्शनम् (Sankhya Philosophy)

१. साङ्ख्यकारिका- (कारिकाः 1तः – 36 पर्यन्तम्)

२. अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	साङ्ख्यपरम्परा आचार्याश्च ग्रन्थपरिचयः त्रिविधदुःखनिरूपणम्	20%
2.	पञ्चविंशतितत्त्वानां संक्षिप्तः परिचयः प्रमाणानि सत्कार्यवादः / कार्य-कारण-सिद्धान्तः	35%
3.	गुणस्वरूपं भेदाश्च अव्यक्तकारणम्,पुरुषः.सृष्टिः, सृष्टिक्रमः पञ्चविंशतितत्त्वानां विस्तृतः परिचयः(पुरुषः, प्रकृतिः, बुद्धिः, अहङ्कारः, ५ तन्मात्रा, मनः, ५ ज्ञानेन्द्रियाणि, ५ कर्मेन्द्रियाणि, ५ महाभूतानि च) ।	45%

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि

1-2	साङ्ख्यपरम्परा आचार्याश्च	1
3	ग्रन्थपरिचयः	1
4	त्रिविधदुःखनिरूपणम्	1
5	पञ्चविंशतितत्त्वानां संक्षिप्तः परिचयः	1
6,7	प्रमाणानि तेषामुपयोगश्च	1
8,9	सत्कार्यवादः / कार्य-कारण-सिद्धान्तः	1
10,11	गुणस्वरूपं भेदाश्च	1
12-14	अव्यक्तकारणम्,पुरुषः, पुरुषाणां नानात्वम्, सृष्टिः, सृष्टिक्रमः	1
15-20	पञ्चविंशतितत्त्वानां विस्तृतः परिचयः(पुरुषः, प्रकृतिः, बुद्धिः, अहङ्कारः, ५ तन्मात्रा, मनः, ५ ज्ञानेन्द्रियाणि, ५ कर्मेन्द्रियाणि, ५ महाभूतानि च)।	1

निर्धारितग्रन्थः- 1. साङ्ख्यकारिका, सगौडपादभाष्य अभिनवराजलक्ष्मी भाष्यभाषात्रयविराजिता, म. म. श्री गुरुप्रसादशास्त्री हिन्दीव्याख्याकारद्वय आचार्य श्रीसीतारामशास्त्री एवं प्रो. बालशास्त्री , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः-

2. साङ्ख्यकारिका. सुधांशु कुमार षडङ्गी (व्याख्याकार). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१३.
3. साङ्ख्यकारिका. ईश्वरकृष्ण. थानेचन्द्र उपेति (व्याख्याकार). माठरवृत्ति संस्कृत एवं प्रबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, नई-दिल्ली.
4. साङ्ख्यकारिका. ईश्वरकृष्णविरचित. साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सहित, श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचित सारबोधिनी संस्कृतव्याख्या सहित. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, नई-दिल्ली.
5. दर्शनशास्त्रस्येतिहासः. ज्वालाप्रसाद गौड (सम्पादक), संस्कृत- शशिबाला गौड़. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

निर्मात्री

डॉ. अर्चना कुमारी, सहायकाचार्या

संस्कृत पालि एवं प्राकृतविभागः

हि. प्र. के. वि. विद्यालय धर्मशाला, धौलाधार परिसर-1

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – संस्कृतज्ञानपरम्परा (Sanskrit Knowledge Tradition)
पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 208

क्रेडिट : 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः वैदिककालीनसंस्कृतेः तत्कालीनजीवनपद्धत्याः वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य अत्यन्तं विस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं शास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य विभागः – **(पूर्णाङ्काः - 100)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20 %
सत्रान्तपरीक्षा – 60 %
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20 %

विषयान्तर्वस्तु

संख्या विषयः

इकाई – 1

वैदिकपरम्परा

- वेदस्य परिचयः
- उपनिषदः विभागः

इकाई – 2

दर्शनपरम्परा

- षड्दर्शनानां परिचयः

☞ बौद्धजैनदर्शनस्य सामान्यपरिचयः

इकाई – 3

पुराणानि

☞ पुराणस्य लक्षणं

☞ अष्टादशपुराणानां परिचयः

इकाई – 4

विज्ञानपरम्परा (सामाजिकविज्ञानम्)

☞ अर्थशास्त्रम्

☞ स्मृतेः परिचयः

☞ मनुस्मृतिः

☞ याज्ञवल्क्यस्मृतिः

☞ पराशरस्मृतिः

इकाई – 5

विज्ञानपरम्परा (भौतिकविज्ञानम्)

☞ **गणितं**

☞ **आयुर्वेदः**

☞ **वास्तुशास्त्रम्**

☞ **ज्योतिषम्**

☞ **रसानयशास्त्रम्**

☞ **कृषिशास्त्रम्**

सन्दर्भग्रन्थाः–

१. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ।
२. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः, आचार्यजगदीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी।
३. प्रीतिप्रभागोयल, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, (प्रथमखण्डः), राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.
४. रमाशङ्करत्रिपाठी, वैदिक साहित्य और संस्कृति, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, २०१२
५. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी
६. उपनिषद् अङ्क, 'कल्याण' गीताप्रैस गोरखपुर, उत्तरप्रदेश।
७. शशिप्रभाकुमार, वैदिक विमर्श, जे.पी पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, १९९६
८. वेदाङ्गेतिहासः, नरेश झा, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी।
९. शिक्षादिवेदषडाङ्गानि, सम्पादकः – वासुदेवशर्मा, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी।

अजहरिदास :

१०. वेदाङ्गज्योतिषम्, लगधाचार्यप्रणीतम्, व्याख्याकारः- शिवराजकौण्डिन्यायन, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी।
११. A.B. Keith, History of Sanskrit literature, also Hindi translation, MLBD, Delhi (हिन्दी अनुवाद, मंगलदेवशास्त्री, मोतीलालबनारसीदास, दिल्ली)

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	वेदस्य परिचयः	१,२
२-३	उपनिषदः विभागः	१,२
४-५	षड्दर्शनानां परिचयः	१,२
६	वौद्धजैनदर्शनस्य सामान्यपरिचयः	१,२,३
७	पुराणस्य लक्षणं	१,२,३
८-९	अष्टादशपुराणानां परिचयः	१,२.३
१० -११	अर्थशास्त्रम्	५
१२	स्मृतेः परिचयः	५
१३	मनुस्मृतिः	५
१४	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	५
१५	पराशरस्मृतिः	५
१६	गणितं	५
१७	आयुर्वेदः	१,२,५
१८	वास्तुशास्त्रम्	१,२,५
१९	रसानयशास्त्रम्	१,२,५
२०	कृषिशास्त्रम्	१,२,३,५

अध्यक्षः

[signature]

स्नातकोत्तर-द्वितीय-सत्रम्

पाठ्यक्रम कूटाङ्कः–SKT 394

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भारतीयज्ञानप्रणाली 2 (Indian Knowledge system-2)

श्रेयाङ्काः – 02

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः- SKT 394

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– भारतीयज्ञानप्रणाली 2 (Indian Knowledge system-2)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –शिक्षार्थिनः भारतीयज्ञानस्य प्रणालेः, संस्कृतेः केन्द्रबिन्दोः आध्यात्मिकतायाश्च परिचयं महत्त्वं च अवगमिष्यन्ति।

श्रेयाङ्काः :02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 100)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

भारतीयज्ञानप्रणाली 2 (Indian Knowledge system-2)

अन्वितिसंख्या **विषयः** **अङ्काः**

क. संस्कृतभाषा। **40%**

संस्कृतभाषावैशिष्ट्यम्

(शिक्षाशास्त्रम्, कारकम्, निर्वचनम्, व्युत्पत्तिः (धातुः प्रत्ययश्च) वाक्यरचना,सन्धिः,कृदन्तः,तद्धितः,समासः छन्दः, अलङ्कारः) एतेषां परिचयः।

ख. तर्कशास्त्रम् **30%**

(न्यायदर्शनम्, वैशेषिकदर्शनम्, ,मीमांसादर्शनम्,जैनदर्शनम्) एतेषां दर्शनानां परिचयः (पदार्थानां तत्त्वानां परिचयः)

ग. धर्मशास्त्रम् (स्मृतिनिबन्धग्रन्थादीनां परिचयः) **20%**

घ. कलाः (भारतीय कलानां परिचयः उद्देश्यञ्च) **20%**

ङ. योगजं प्रत्यक्षम्। योगविद्यायाः परिचयः **10%**

(50%सैद्धान्तिकम्, 50%प्रायोगिकञ्च)

सहायकग्रन्थाः

1. लघुसिद्धान्तकौमुदी, व्याख्याकार -गोविन्द प्रसाद शर्मा चौखम्बा, सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. वैदिक साहित्य एवं संस्कृति , डॉ कपिल देव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
3. भारतीय दर्शन, चन्द्रधर शर्मा, मोतीलाल बनारसी दास दिल्ली
4. धर्मशास्त्र का इतिहास, चौखम्बा प्रकाशन
5. चित्रलक्षणम्, डॉ श्रीकृष्ण, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
6. पातञ्जलयोगप्रदीप, गीताप्रेस गोरखपुर, उ. प्र.
7. प्राचीन भारत का समृद्ध ज्ञान- विज्ञान। विजय शंकर तिवारी, संजय प्रकाशन 57-बी, पॉकेट-ए, फेज-11 अशोक विहार, दिल्ली।
8. भारतीय कलाओं का परिचय, एनसीईआरटी।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-8	**संस्कृतभाषावैशिष्ट्यम्** (शिक्षाशास्त्रम्, कारकम्, निर्वचनम्, व्युत्पत्तिः (धातुः प्रत्ययश्च) वाक्यरचना,सन्धिः,कृदन्तः,तद्धितः,समासः छन्दः, अलङ्कारः- एतेषां परिचयः)।	1,2
9-13	**तर्कशास्त्रम्** (न्यायदर्शनम्, वैशेषिकदर्शनम्, ,मीमांसादर्शनम्,जैनदर्शनम्) एतेषां दर्शनानां परिचयः (पदार्थानां तत्त्वानां च परिचयः)	2,3
14-17	**धर्मशास्त्रम्** (स्मृतिनिबन्धग्रन्थादीनां परिचयः)	4
18-19	**कलाः** (भारतीय कलानां परिचयः उद्देश्यञ्च)	5,7,8
20	**योगजं प्रत्यक्षम्**। योगविद्यायाः परिचयः	6

BOS-14 (संलग्नक-8)

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (बसन्तसत्रम् - 2023)

क्र.स. (1)	पाठ्यक्रम कूट संख्या कोर्स कोड (2)		पाठ्यक्रम नाम कोर्स नाम (3)	श्रेयांक क्रेडिट (4)	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षक द्वारा,प्रयोगशाला, सेमिनार, फील्ड वर्क) (6)
		स्नातकोत्तरे तृतीयं सत्रम् (20 श्रेयांक) **MA – SANSKRIT 3rd SEMESTER**			
1.	Major 1 (वैकल्पिकः)	SKT 310	छन्दोलङ्कारः काव्यसौन्दर्यञ्च (Metre, Figure of Speech and Poetic Beauty)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
2.	Major 1 (वैकल्पिकः)	SKT311	भारतीयदर्शनं विशेषतः योगः (Indian Philosophy-Particularly Yoga)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
3.	Major 1 (वैकल्पिकः)	SKT 366	महाभाष्यं वाक्यपदीयञ्च (Mahabhashy and Vakyapadiy)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
4.	Minor 1	SKT331	अनुसन्धानपद्धतिः (Research Methodology)	2	बाहरी परीक्षक द्वारा
5.	Vocational/ Skill Development	SKT332	तन्त्रांशमाध्यमेन तथ्यविश्लेषणम् (Data Analysis through Software)	2	बाहरी परीक्षक द्वारा
6.	Review of Literature	SKT333	संस्कृतवाङ्मयस्य समीक्षा (Review of Sanskrit Literature)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
7.	Research Proposal	SKT334	शोधप्रस्तावः (Research Proposal)	8	बाहरी परीक्षक द्वारा

[signature]

छन्दोलङ्कारः काव्यसौन्दर्यञ्च

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः - SKT310 श्रेयाङ्काः - 4

पाठ्यक्रमनाम - छन्दोलङ्कारः काव्यसौन्दर्यञ्च (*Metre, Figure of Speech and Poetic Beauty*)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः अलङ्कारशास्त्रस्य बोधेन सहैव नूतनकाव्यसर्जनकौशलस्य विकाससम्पादनेन नाट्यशास्त्रीयसिद्धान्तानाञ्च परिचयप्रदानेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य अत्यन्तं विस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं काव्यशास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययनाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

1. छन्दसां परिज्ञानम् ।
2. छन्दसाम् अर्थनिर्णये आवश्यकतावगमः ।
3. काव्यलक्षणानाम् अर्थनिर्णये संप्रयोगः।
4. काव्यानां मार्मिकाध्ययनस्य प्रामुख्यम् ।
5. सांस्कृतिकाध्ययने काव्यशास्त्राणां महत्त्वावगमाभिवर्धनम् ।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

पूर्णाङ्कः - 200
मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

- माध्यमिकी परीक्षा – 20%
- सत्रान्तपरीक्षा – 60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

छन्दोलङ्कारः काव्यसौन्दर्यञ्च

अन्वितिसंख्या	विषयः	होरा ४०
१. छन्दोमञ्जरी		

(क.) प्रथमस्तबकः

पद्यलक्षणं तद्भेदाश्च, वृत्तस्य भेदाः, अष्टगणनामनिर्देशः, जातिच्छेदोगणपरिचयः, यतिस्वरूपम्, समवृत्तादीनामुक्थादिसंज्ञाः ।

(ख.) द्वितीयस्तबकः

माणवकम्, विद्युन्माला, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्, तामरसम्, मालती, वसन्ततिलका, मालिनी, पञ्चचामरम्, मन्दाक्रान्ता, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा ।

२. काव्यप्रकाशः (प्रथमोल्लासः) – मङ्गलाचरणम्, काव्यप्रयोजनानि, काव्यस्य हेतवः, काव्यस्वरूपम्, काव्यस्य भेदाः

३. काव्यप्रकाशः (अष्टमोल्लासः) – गुणालङ्कारविवेकः, अलङ्कारलक्षणमुदाहरणञ्च, गुणानां भेदाः (माधुर्य्यम् ओजः प्रसादश्च)

४. काव्यप्रकाशः (नवमोल्लासः)

शब्दालङ्कारनिरूपणम् – वक्रोक्तिः, अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः भेदाश्च

५. काव्यप्रकाशः (दशमोल्लासः)

अर्थालङ्कारनिरूपणम् – उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकः, अपह्नुतिः, समासोक्तिः, निदर्शना, दृष्टान्तः, विभावना, विशेषोक्तिः भेदाश्च, अर्थान्तरन्यासः भेदाश्च, स्वभावोक्तिः, संसृष्टिः, सङ्करः भेदाश्च ।

निर्धारितग्रन्थाः -

01. काव्यप्रकाशः, डॉ० श्रीनिवास शास्त्री, साहित्यभण्डारः,सुभाष बाजार,मेरठ-२

02. छन्दोमञ्जरी, डॉ ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. अलङ्कारसर्वस्वम्, डॉ त्रिलोकीनाथ द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी,

२. वृत्तरत्नाकरः, डॉ केदारभट्टः, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली

३. छन्दोमञ्जरी, श्रीगङ्गादासप्रणीता, सुषमा ,सफला संस्कृत-हिन्दी व्याख्याकारः डॉ ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	पद्यलक्षणं तद्भेदाश्च, वृत्तस्य भेदाः	२
२	अष्टगणनामनिर्देशः, जातिच्छेदोगणपरिचयः	२
३	यतिस्वरूपम्, समवृत्तादीनामुक्थादिसंज्ञाः	२
४	माणवकम्, विद्युन्माला, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा	२
५	वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्	२

६	तामरसम्, मालती, वसन्ततिलका, मालिनी	२
७	पञ्चचामरम्, मन्दाक्रान्ता, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा	२
८-१४	मङ्गलाचरणम्, काव्यप्रयोजनानि, काव्यस्य हेतवः, काव्यस्वरूपम्, काव्यस्य भेदाः	१
१५-२०	गुणालङ्कारविवेकः, अलङ्कारलक्षणमुदाहरणञ्च, गुणानां भेदाः (माधुर्य्यम् ओजः प्रसादश्च)	१
२१-२५	वक्रोक्तिः, अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः भेदाश्च	१
२६-४०	उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकः, अपह्नुतिः, समासोक्तिः, निदर्शना, दृष्टान्तः, विभावना, विशेषोक्तिः भेदाश्च, अर्थान्तरन्यासः भेदाश्च, स्वभावोक्तिः, संसृष्टिः, सङ्करः भेदाश्च ।	१

भारतीयदर्शनं विशेषतः योगः(Indian Philosophy- Particularly Yoga)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः - SKT 311 **श्रेयाङ्काः** - 04

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – भारतीयदर्शनं विशेषतः योगः(Indian Philosophy- Particularly Yoga)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते यत् योगसूत्रस्य प्रथमद्वितीयपादयोः सम्पूर्णपरिचयः, योगतत्त्वनिष्पादनञ्च। भारतीयदर्शनस्य सम्पूर्णपरिचयः, तत्त्वविवेचनञ्च। भारतीयदर्शनस्य उपयोगितावर्णनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् वर्तते यत् योगसूत्रस्य प्रथमद्वितीयपादयोः सम्पूर्णपरिचयः भविष्यति, योगतत्त्वनिष्पादनञ्च भविष्यति। भारतीयदर्शनस्य सम्पूर्णपरिचयः भविष्यति, तत्त्वविवेचनञ्च भविष्यति। भारतीयदर्शनस्य उपयोगितावर्णनं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि
अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

पूर्णांकाः	-	**200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT 311 भारतीयदर्शनं विशेषतः योगः

सर्वेषां विभागानां सैद्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च

अन्वितिसंख्या	**विषयः**		अङ्काः
	विभाग – क	**योगसूत्रम्**	**40%**

1. योगसूत्रम्, योगसूत्रस्य रचयिता महर्षिपतञ्जलिः
2. पतञ्जलेः कृतिः, योगपरम्परा, योगसांख्ययोः सामान्य परिचयः

(समाधिपादः)

1. योगस्य संज्ञा – चित्तवृत्तिनिरोधः,
2. चित्तस्य पञ्चभूमयः
3. वृत्तिः का ? वृत्तेः प्रकाराः
4. त्रीणि प्रमाणानि
5. निद्रा, स्मृतिः, वैराग्यम्
6. समाधिः (सम्प्रज्ञातः, असम्प्रज्ञातः)

अरुकुमारी

7. ईश्वरः
8. सवितर्कः, निर्वितर्कः

(साधनपादः)

1. पञ्चक्लेशाः (अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः)
2. आत्मा, प्रज्ञा
3. अष्टाङ्गयोगः
4. आसनम् (**योगासनानां दशदिवसात्मिकाः प्रायोगिक्यः कक्षाः**)
5. प्राणायामः

भारतीयदर्शनम्

विभाग – ख (न्यायवैशेषिकम्) 30%

1. कार्यकारणम्- समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणम्
2. वैशेषिकपरमाणुवादः
3. न्यायमते प्रमाणम् , तेषां प्रकाराः
4. न्यायमते प्रत्यक्षम् , तेषां प्रकाराः
5. न्यायमते अनुमानम्
6. हेत्वाभासः, परामर्शः
7. वाक्यविवेचनम्- आकांक्षा, योग्यता, सन्निधिः, तात्पर्यम्
8. न्यायमते षोडश पदार्थाः

विभाग- ग (मीमांसा) 10%

1. धर्मलक्षणम्
2. भावना, विधेः लक्षणम्
3. वेदः अपौरुषेयः

विभाग – घ (अद्वैतवेदान्तः) 15%

1. ब्रह्म
2. माया
3. अध्यासः
4. अनुबन्धचतुष्टयम्
5. पञ्चीकरणम्
6. मोक्षः

विभाग – ङ 1. जैनदर्शनस्य परिचयः 05%

2. बौद्धदर्शनस्य परिचयः

निर्धारितग्रन्थाः -

1. आरण्य, हरिहरानन्दः, पातञ्जलयोगदर्शनम् , मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली।

2. उपाध्याय, बलदेव, भारतीयदर्शनम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, नई दिल्ली।

सन्दर्भग्रन्थसूची

3. कर्णाटकः, डा. विमला, पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिः, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 1996

4. शास्त्री, पण्डित ढुण्डिराज शास्त्री, योगसूत्रम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी, 2009

अकुमारी

5. जगदीशचन्द्र मिश्र, भारतीय दर्शन, , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2010 ।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1	योगसूत्रम्, योगसूत्रस्य रचयिता महर्षि पतञ्जलिः	1,2
2	पतञ्जलेः कृतिः, योगपरम्परा, योगसांख्ययोः सामान्य परिचयः	1,2
3	योगस्य संज्ञा – चित्तवृत्तिनिरोधः	1,2
4,5,6,7,8,9	वृत्ति का ? वृत्तेः प्रकाराः, त्रीणि प्रमाणानि, निद्रा, स्मृति, वैराग्यम्, समाधि (सम्प्रज्ञात, असम्प्रज्ञात), ईश्वरः, सवितर्कः, निर्वितर्कः	1,2
10,11,12,13,14	पञ्चक्लेशा (अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः), आत्मा, प्रज्ञा, अष्टाङ्गयोगः, आसनम्, प्राणायामः	1,2
15,16,17,18,19,20. 21,22,23,24,25	कार्यकारणम्- समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणम्, न्यायमते प्रत्यक्षम् , तेषां प्रकाराः, न्यायमते अनुमानम्, हेत्वाभासः, परामर्शः, वाक्यविवेचनम् - आकांक्षा, योग्यता, सन्निधिः, तात्पर्यम्, न्यायमते षोडश पदार्थाः	2
26,27,28,29,30,31	धर्मलक्षणम्, भावना, विधेः लक्षणम्, वेदः अपौरुषेयः	2
32,33,34,35,36	ब्रह्म, माया, अध्यासः, अनुबन्धचतुष्टयम्, पञ्चीकरणम्, मोक्षः	2
37,38,39,40	जैनदर्शनस्य परिचयः, बौद्धदर्शनस्य परिचयः	2

अकुमारी

महाभाष्यं वाक्यपदीयञ्च
(MAHABHASHY & VAKYAPADIY)

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः - **SKT366**
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - महाभाष्यं वाक्यपदीयञ्च।
श्रेयाङ्काः : 04

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -

व्याकरणशब्दार्थस्य, तल्लक्षणस्य, तत्प्रयोजनानाम्, आनुषङ्गिकप्रयोजनानाम्, व्याकरणस्य शैल्याः, शब्दार्तसंबन्धस्य नित्यता, शास्त्रस्य उद्देश्यस्य च स्पष्टबोधः अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम्। अपि च एतेषाम् अध्ययनेन अन्ये अपि ग्रन्थाः सुस्पष्टतया सरलतया च अवबुद्धो भवति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

एतेषामध्ययनेन जायमानया व्युत्पत्त्या अनयग्रन्थावगमः सुकरो भवति। पङ्क्त्यर्थविश्लेषणं, व्याख्यानावलोकने शैली, प्रतीकदर्शनशैली, व्याख्याध्ययनाय रुचिः च एतत्पाठ्यक्रमाध्ययननात् जायते। प्रतियोगिपरीक्षासु एतस्मात् पाठ्यक्रमात् प्रश्नाः भवन्ति यद् एतेषामध्ययनेन तासु परीक्षासु छात्रः सुलभतया तान् प्रश्नान् उत्तरेत्।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् श्रेयाङ्क व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्काः - 200
माध्यमिकी परीक्षा – 20%
सत्रान्तपरीक्षा – 60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमः- SKT366 महाभाष्यं वाक्यपदीयञ्च
(MAHABHASHY & VAKYAPADIY)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
१	महाभाष्ये (पस्पशाह्निकम्)	25%

- ☞ भाष्यलक्षणम्, भाष्यशैली, शब्दानुशासनम् इत्यत्र समासविचारः।
- ☞ शब्दलक्षणम्, शब्दशब्दार्थः, स्फोटपदार्थनिरूपणम्, ध्वनिपदार्थनिरूपणम्।
- ☞ शब्दानुशासनस्य मुख्य पञ्च प्रयोजनानि, आनुषङ्गिकप्रयोजनानि ।
- ☞ आनुषङ्गिकप्रयोजनानि, ।

२ महाभाष्ये (पस्पशाह्निकम्) 25%

- ☞ शब्दानुशासनस्य आरम्भप्रकारः।
- ☞ शब्दार्थयोः नित्यत्वविचारः।
- ☞ शास्त्रेण धर्मनियमः
- ☞ साधुशब्दज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे।
- ☞ व्याकरणशब्दार्थः।
- ☞ वृत्तिसमवायार्थः उपदेशः।

3. वाक्यपदीये (कारिकाः 1-72 पर्यन्तम्) 25%

- ☞ शब्दब्रह्मणः स्वरूपं , तत्प्राप्तेरुपायश्च।
- ☞ एकस्यापि शब्दब्रह्मणः शक्तिभेदेन नानात्वव्यवहारः।
- ☞ व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि, व्याकरणरचनायाः हेतुः।
- ☞ व्याकरणेन वाङ्मलशुद्धिः, व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं, वेदमूलकत्वात् व्याकरणप्रामाण्यम्।
- ☞ धर्माचारागमानां वेदमूलकत्वम्।

4. वाक्यपदीये (कारिकाः 1-72 पर्यन्तम्) 25%

- ☞ आगमप्रमाणस्य सिद्धिः, अभ्यासादृष्टप्रमाणयोः सिद्धिः।
- ☞ आर्षज्ञानस्य माहात्म्यम्, द्वौ शब्दात्मानौ।
- ☞ शब्देषु विविधधर्मसमावेशः, बोधकत्वनिर्णयः।
- ☞ स्वं रूपमिति सूत्रव्याख्यानम्।
- ☞ वाक्येषु पदप्रतीतिः, क्रमशः वर्णपदवाक्यग्रहणे हेतुः, स्फोटविषये वादबाहुल्यम्।

निर्धारितग्रन्थाः –

1. महाभाष्यम् पतञ्जलिविरचितं, पस्पशाह्निकम्, प्रदीप उद्योतव्याख्यायुता।
2. वाक्यपदीयम्, 1-72 कारिकाः, शिवशङ्करः अवस्थी, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी।

सहायकग्रन्थाः –

1.वैयाकरणभूषणसारः।
2.वाक्यपदीयम्, अम्बाकर्त्रीव्याख्या, रघुनाथशर्मा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।
2.वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डस्य समीक्षा व्याख्या च, डा.रामनारायणदासः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् गरलीपररसरः।
3.Vakyapadiya of Bhartrihari with the commentary of Helaraj, के.ए.सुब्रह्मण्य अय्यर, पुणे।
4. वाक्यपदीयम्, संस्कृत एवं हिन्दी अनुवाद, प्रो.हरिनारायण तिवारी, चौखम्बा संस्कृतसीरीज्

5.वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा।

व्याख्यानयोजना -

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-4	भाष्यलक्षणम्, भाष्यशैली, शब्दानुशासनम् इत्यत्र समासविचारः, शब्दलक्षणम्, शब्दशब्दार्थः	महाभाष्यम्
5,6,7	शब्दब्रह्मणः स्वरूपं , तत्प्राप्तेरुपायश्च।	वाक्यपदीयम्
8,9,10	स्फोटपदार्थनिरूपणम्, ध्वनिपदार्थनिरूपणम्	महाभाष्यम्
11,12,13	शब्दानुशासनस्य मुख्य पञ्च प्रयोजनानि, आनुषङ्गिकप्रयोजनानि	महाभाष्यम्
14,15,16	एकस्यापि शब्दब्रह्मणः शक्तिभेदेन नानात्वव्यवहारः	वाक्यपदीयम्
17,18,19	आनुषङ्गिकप्रयोजनानि	महाभाष्यम्
20-24	व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि, व्याकरणरचनायाः हेतुः	वाक्यपदीयम्
25,26,27	व्याकरणेन वाङ्मलशुद्धिः, व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं, वेदमूलकत्वात् व्याकरणप्रामाण्यम्	वाक्यपदीयम्
28,29	शब्दानुशासनस्य आरम्भप्रकारः, शब्दार्थयोः नित्यत्वविचारः	महाभाष्यम्
30,31	धर्माचारागमानां वेदमूलकत्वम्। आर्षज्ञानस्य माहात्म्यम्	वाक्यपदीयम्
31,32	शास्त्रेण धर्मनियमः, साधुशब्दज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे	महाभाष्यम्
33,34	आगमप्रमाणस्य सिद्धिः, अभ्यासादृष्टप्रमाणयोः सिद्धिः।	वाक्यपदीयम्
35,36	द्वौ शब्दात्मानौ,शब्देषु विविधधर्मसमावेशः, बोधकत्वनिर्णयः। स्वं रूपमिति सूत्रव्याख्यानम्।	वाक्यपदीयम्
37 -38	व्याकरणशब्दार्थः, वृत्तिसमवायार्थः उपदेशः	महाभाष्यम्
39-40	वाक्येषु पदप्रतीतिः, क्रमशः वर्णपदवाक्यग्रहणे हेतुः, स्फोटविषये वादबाहुल्यम्	वाक्यपदीयम्

अनुसन्धानपद्धतिः (Research Methodology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 331 श्रेयाङ्काः - 04

पाठ्यक्रमस्य नाम – अनुसन्धानपद्धतिः (Research Methodology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - छात्रेभ्यः अनुसन्धानपद्धतीनां परिचयः। अनुसन्धानप्रकाराणां, संस्कृतवाङ्मये अनुसन्धानस्य प्राचीनानां पद्धतीनाम् इतिहासश्च वास्तविकतायाः परिज्ञानम्। अनुसन्धानप्रबन्धलेखनार्थं मूलसिद्धान्तानां, समस्यानां, प्राथमिकानुषङ्गिकस्रोतसां विश्लेषणात्मकं ज्ञानम्। भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अनुसन्धानार्थं गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - अनुसन्धानसमये दृष्टेः व्यापकता। अनुसन्धाने भारतीयात्मिका मौलिकता। अनुसन्धानविषये स्पष्टता प्रामाणिकता च। पाण्डुलेखानाम् अन्वेषणे विश्लेषणे च रुचिः। भारतीयज्ञानपरम्पराम् आश्रित्य अन्तर्वैषयिकशोधकार्ये प्रवृत्तिः।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

पूर्णाङ्काः - 200

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

SKT331 - अनुसन्धानपद्धतिः (Research Methodology)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	अनुसन्धानस्य स्वरूपं पद्धतयश्च	20%

क. अनुसन्धानस्य समानार्थकशब्दाः निर्वचनं च

ख. अनुसन्धानस्य उद्देश्यम्, उपयोगिता, आयामाः

ग. संस्कृतवाङ्मये अनुसन्धानस्य प्राचीनाः पद्धतयः, इतिहासश्च

घ. अनुसन्धानस्य प्रविधयः –

तुलनात्मकः, सर्वेक्षणात्मकः, वस्तुनिष्ठः, प्रायोगिकः, ऐतिहासिकः

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
2.	अनुसन्धानस्य विषयचयनं प्राक्कल्पना च	20%

क. विषयनिर्धारणस्य सोपानानि - विषयचयनस्य शीर्षकचयनस्य च मूलसिद्धान्ताः, समस्यायाः चयनं प्रतिपादनं च, पूर्वकृतकार्यपरिशीलनम्

ख. प्राक्कल्पनायाः अर्थः आवश्यकता च - प्राक्कल्पनायाः प्रकाराः -

शोधप्राक्कल्पना, शून्यप्राक्कल्पना

उत्तमप्राक्कल्पनायाः विशेषता

3. अनुसन्धानार्थं स्रोतांसि, सामग्रीसङ्कलनं, तत्पद्धतयश्च 20%

क. प्राथमिकस्रोतांसि - मूलग्रन्थः, व्याख्या, पुरातत्त्वाधारः अभिलेखः

ख. आनुषङ्गिकस्रोतांसि - साहित्येतिहासः, शोधपत्रं, लेखः

ग. आधुनिकोपकरणानि - अन्तर्जालम् , जालस्थलम्, ई-शोधपत्रिका, ई-कोशः, तन्त्रांशः, प्रयुक्तिः, अनुसारकम् इत्यादिकम्

घ. सामग्रीसङ्कलनं - ग्रन्थालयः, विद्वच्चर्चा, विषयसम्बद्धः शोधप्रबन्धः,

ङ. सामग्रीसङ्कलनपद्धतयश्च- प्रश्नावलीपद्धतिः, साक्षात्कारपद्धतिः इत्यादयः

4. पाठसमालोचनं सम्पादनञ्च 20%

क. किं नाम पाठसमालोचनम् , पाठसमालोचनायाः मूलसिद्धान्ताः

ख. पाण्डुलेखानां मातृकाणां च पाठसमालोचनम्

ग. लिप्यन्तरणक्रमः, पाठसङ्कलनम्, पाठसङ्कलनक्रमः

घ. पाण्डुलेखानां मातृकाणां च ग्रन्थालयाः

5. अनुसन्धानप्रतिवेदनलेखनम् 20%

संरचना, संरूपणम्, अध्यायसंरचना, उद्धरणानि, ग्रन्थसूची, परिशिष्टानि, शोधसारः, टिप्पणीनिर्माणक्रमः

निर्धारितग्रन्थाः

1. शोधप्रविधिः, प्रो.देवेन्द्रनाथपाण्डेयः, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर
2. संस्कृतशोधप्रविधिः, डॉ. सत्यनारायण आचार्यः,
   प्रकाशिका - श्रीमती सौदामिनी त्रिपाठी, सिद्धमहावीरपाटणा, पुरी, ओडिशा।
3. शोध प्रविधि एव पाण्डुलिपि विज्ञान, डॉ० राजेन्द्र मिश्र, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद.

सहायकग्रन्थाः

1. संस्कृत शोध-प्रविधि। प्रो. प्रभुनाथ द्विवेदी, डॉ सुरेश चन्द्र चौबे। शारदा संस्कृत संस्थान वाराणसी।
2. शोध-प्रविधि। डॉ विनयमोहन शर्मा। नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली।
3. अनुसंधानस्य प्रविधि प्रक्रिया (विदुषां लेखाः)। डॉ नगेन्द्रः। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
4. अनुसन्धान प्रक्रिया एवं पाठालोचन –डॉ विनोद शास्त्री, डॉ. शालिनी सक्सेना।
   प्रकाशक -राजस्थान ज्योतिष परिषद् एवं शोध संस्थान, जयपुर, राजस्थान

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-10	1.अनुसन्धानस्य स्वरूपं पद्धतयश्च	1,2
11-18	2.अनुसन्धानस्य विषयचयनं प्राक्कल्पना च	1,2
19-28	3. अनुसन्धानार्थं स्रोतांसि, सामग्रीसङ्कलनं, तत्पद्धतयश्च	1,2,3
29-34	4. पाठसमालोचनं सम्पादनञ्च	1,2,3
35-40	5. अनुसन्धानप्रतिवेदनलेखनम्	1,2,3

तन्त्रांशमाध्यमेन तथ्यविश्लेषणम् (Data Analysis Through Software)

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः – SKT-332

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – तन्त्रांशमाध्यमेन तथ्यविश्लेषणम् **(Data Analysis Through Software)**

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम्15 होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्राणां शोधकर्मणि सामग्रीसंकलनात् परं संगृहीततथ्यानां विश्लेषणविषये परिचयपूर्वकं प्रविधीनां ज्ञापनं वर्तते | अस्मिन् प्रसङ्गे तन्त्रांशानां भूमिकापि विज्ञापयिष्यते येन कृत्रिमप्रज्ञायाः आधानेन यन्त्रानुवादादिषु तेषां सामर्थ्यं विज्ञायेत ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – अस्य अध्ययनानन्तरं छात्राणां संगृहीततथ्यानां विश्लेषणविषये परिचयपूर्वकं प्रविधीनां ज्ञानं भविष्यति | तन्त्रांशानां यन्त्रानुवादादिषु च सामर्थ्यमपि छात्रैः विज्ञास्यते ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्षासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा उपस्थितिः 75% न भवति चेच्छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णांकाः 200**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा- 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्–20%

तन्त्रांशमाध्यमेन तथ्यविश्लेषणम् (SKT-332)

सैद्धान्तिकम् (50%) **प्रायोगिकम् (50%)**

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या **विषयः**

होराविभागः

१. **तथ्यविश्लेषणम्**

परिभाषा, आवश्यकता | उद्देश्याधारितो विभागः-वर्णनात्मकम्, कारणमूलकम्, पूर्वानुमानमूलकम्,विधानमूलकम् (६)

प्रकारद्वयम्- संख्यात्मकम्, गुणात्मकम्

२. **प्रक्रिया** (१६)

संग्रहः,परिष्कारः, विश्लेषणम्

३. **लाभाः** (२)

४. **विश्लेषणप्रविधयः** (६)

५. **उपयोगाः** (५)

यन्त्रानुवादः, यन्त्राधिगमः,पाण्डुलिपिसम्पादनम्,कोशनिर्माणम्

६. **तन्त्रांशानामनुप्रयोगः** (५)

अनुसारकम्,राजभाषा,गूगलानुवादः, duolingo प्रभृतयः

निर्धारितग्रन्थाः –

१.संस्कृतशोधप्रविधिः - डॉ. सत्यनारायण आचार्यः, प्रकाशिका-श्रीमती सौदामिनी त्रिपाठी,सिद्धमहावीरपाटणा,पुरी,ओडिशा

२.शोधप्रविधिः पाण्डुलिपिविज्ञानञ्च - डॉ. एन. आर. कण्णन्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, गंगानाथझापरिसरः,प्रयागः

३.शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान- डा. अभिराजराजेन्द्रमिश्र,डा. (श्रीमती) राजेशकुमारीमिश्रा,अक्षरा प्रकाशन,अहमदाबाद

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानानां	निर्धारितग्र

	विषयः	न्याः
१,२,३,४,५,६	परिभाषा, आवश्यकता। उद्देश्याधारितो विभागः- वर्णनात्मकम्, कारणमूलकम्, पूर्वानुमानमूलकम्,विधान मूलकम् प्रकारद्वयम्- संख्यात्मकम्, गुणात्मकम्	१,२,३
७,८,९,१०,११,१२,१३,१४,१५,१६,१७,१८,१९,२०,२१ २२	संग्रहः,परिष्कारः, विश्लेषणम्	१,२,३
२३,२४	लाभाः	१,२,३
२५,२६,२७,२८,२९,३०	विश्लेषणप्रविधयः	१,२,३
३१,३२,३३,३४,३५	उपयोगाः	१,२,३
३६,३७,३८,३९,४०	अनुसारकम्,राजभाषा,गूगलानुवादः, duolingo प्रभृतयः	१,२,३

संस्कृतवाङ्मयस्य समीक्षा

पाठ्यक्रमः कूटक्रमाङ्कः –SKT333

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – संस्कृतवाङ्मयस्य समीक्षा *(Review of Sanskrit Literature)*

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः संस्कृतवाङ्मयस्य वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव सविस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं शास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययनाय विश्लेषणाय समीक्षाय च अवसरप्रदानमस्ति ।

श्रेयाङ्काः -04 [एकश्रेयव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 05 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्षासु न्यूनतम 75 % उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

पूर्णाङ्कः -200

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

- माध्यमिकी परीक्षा – 20%
- सत्रान्तपरीक्षा – 60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

संस्कृतवाङ्मयस्य समीक्षा

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
१	दृश्यकाव्यम् (कालः, कृतयः, काव्यकलाः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम्) ➢ भासः ➢ कालिदासः ➢ अश्वघोषः ➢ विशाखदत्तः ➢ हर्षः ➢ भवभूतिः ➢ पठितदृश्यकाव्यानां समीक्षा	(9)
२	महाकाव्यम् (कालः, कृतयः, काव्यकलाः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम् ➢ कालिदासः ➢ अश्वघोषः ➢ भारविः ➢ कुमारदासः ➢ माघः ➢ श्रीहर्षः ➢ पठितसंस्कृतमहाकाव्यानां समीक्षा	(10)

३ गद्यकाव्यम् (कालः, कृतयः, काव्यकलाः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम् (6)

- सुबन्धुः
- दण्डी
- बाणभट्टः
- पठितगद्यकाव्यानां समीक्षा

४ ऐतिहासिककाव्यम् (कालः, कृतयः, काव्यकलाः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम्(6)

- कल्हणः
- बिल्हणः
- पठित-ऐतिहासिककाव्यानां समीक्षा

५ चम्पूकाव्यम् (कालः, कृतयः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम् (5)

- त्रिविक्रमभट्टः
- राजशेखरः
- द्वयोः चम्पूकाव्ययोः समीक्षा

६ मुक्तकाव्यम् (कालः, कृतयः, साहित्ये स्थानम् इत्येतेषां दृष्ट्या समीक्षात्मकमध्ययनम् (4)

- भर्तृहरिः (शतकत्रयम्)
- अमरुकः(शतकम्)
- शतकद्वयस्य समीक्षा

निर्धारितग्रन्थौ

१. आचार्य बलदेव उपाध्यायः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ।

२. उमाशङ्करशर्मा ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारतीय अकेडमी, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. प्रीतिप्रभागोयल, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, (प्रथमखण्डः), राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.

२. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी

३. M. KRISHNAMACHARYA, HISTORY OF CLASSICAL SANSKRIT LITRATURE, MLBD NEW DELHI.

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	भासः	१, २
२-३	कालिदासः, अश्वघोषः	१, २
४-५-६	विशाखदत्तः, हर्षः, भवभूतिः	१, २
७-८-९	पठितदृश्यकाव्यानां समीक्षा	१, २
१०-११-१२	कालिदासः, अश्वघोषः, भारविः	१, २
१३-१४-१५-१६-१७	कुमारदासः, माघः, श्रीहर्षः, पठितसंस्कृतमहाकाव्यानां समीक्षा	१, २
१८-१९-२०-२१-२२	सुबन्धुः, दण्डी, बाणभट्टः, पठितगद्यकाव्यानां समीक्षा	१, २
२३-२४-२५-२६-२७-२८	कल्हणः, बिल्हणः, पठित-ऐतिहासिककाव्यानां समीक्षा	१, २
२९-३०-३१-३२-३३	त्रिविक्रमभट्टः, राजशेखरः, द्वयोः चम्पूकाव्ययोः समीक्षा	१, २
३४-३५-३६-३७	भर्तृहरिः (शतकत्रयम्), अमरुकः(शतकम्),	१, २
३८-३९-४०	शतकद्वयस्य समीक्षा	१, २

पाठ्यक्रमस्य नाम – शोधप्रस्तावः (Research Proposal)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः:- SKT 334 **श्रेयाङ्काः** :04

[एकश्रेयव्याख्यानम् –संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम् , प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम् ,अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि ,सामूहिककार्याणि ,निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि ,साहित्यसमीक्षा , पुस्तकालयकार्याणि ,तथ्यसंग्रहाः ,शोधपत्रलेखनम् ,संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि –पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः शोधप्रविधीनांपरिचयः, शोधप्रकाराणां, शोधप्रबन्धलेखनस्य च ज्ञानं भविता। चितांशानां गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

- उत्तमस्य विषयस्य चयनम्।
- शोधे मौलिकता।
- शोधे प्रामाणिकता।
- पाण्डुलिपिप्रकाशनस्य महत्वम्। प्रकाशनविधेः ज्ञानम्।
- अन्तर्वैषयिकशोधकार्ये प्रवृत्तिः।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्षासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – (पूर्णाङ्काः - **200**)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

पाठ्यक्रमः – शोधप्रस्तावः

1. शोधसंज्ञाः
   अनुसन्धानम् शोधः ,अन्वेषणम् ,गवेषणा ,
   तुलनानूतनतथ्योपस्थ ,विश्लेषणम् ,
   अन्यूनानतिरिक्तत्वम् ,प्रमाणपुष्टिः ,
2. शोधप्रकाराः शोधप्रविधयश्च
   तुलनात्मकः, समालोचनात्मकः, सर्वेक्षणात्मकः, वस्तुनिष्ठः, प्रायोगिक, सम्पादनात्मकः
3. शोधप्रस्तावनिर्माणविधिः (संक्षिप्तिका)

ब्रजहरिदास

21

समस्यानिर्धारणम्सामग्रीसंग्रहणम् ,प्राक्कल्पना ,विषयचयनम् ,

4. शोधप्रस्तावसंरचना
उद्दश्यं क्षेत्रञ्च, अध्यायविभागः, पूर्वतरेभ्यः वैलक्षण्यम् , कृतकार्यसर्वेक्षणं, प्राथमिकस्रोतांसि, सन्दर्भग्रन्थसूची
5. अन्तिमसंक्षिप्तिका निर्माणविधिः, निर्माणस्य समयः, समर्पणम्
6. भारते विभिन्नविश्वविद्यालयात् प्रकाशिताशोधपत्रिकाः, मातृका संरक्षणस्य प्रयोजनं, मातृका ग्रन्थः सूची, मातृका ग्रन्थालयः, शोधकार्ये सूचनातन्त्रस्य(संगणकयन्त्र) प्रयोगः

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-7	शोधसंज्ञाः अनुसन्धानम् शोधः ,अन्वेषणम् ,गवेषणा , तुलनानूतनतथ्योपस्थ ,विश्लेषणम् , अन्यूनानतिरिक्तत्व ,प्रमाणपुष्टिः ,	1
8-17	शोधप्रकाराः शोधप्रविधयश्च, तुलनात्मक- सर्वेक्षण- समालोचनात्मक- अन्तशास्त्रीय-प्रयोगक इत्यादि शोधस्य प्रकाराः	1
18-26	शोधप्रस्तावपीठिका(संक्षिप्तिका) समस्यानिर्धारणम् ,विषयचयनम् , सामग्रीसंग्रहणम् ,प्राक्कल्पना	1
27- 33	शोधप्रस्तावसंरचना उद्देश्यं क्षेत्रञ्चपूर्वतरेभ्यः ,कृतकार्यसर्वेक्षणम् , प्राथमिकस ,अध्यायविभागः ,वैलक्षण्यम्, स्रोतांसि सूची	1
34- 37	अन्तिमसंक्षिप्तिका निर्माणविधिः, निर्माणस्य समयः, समर्पणम्	1
38- 40	भारते विभिन्नविश्वविद्यालयात् प्रकाशिताशोधपत्रिकाः, मातृका संरक्षणस्य प्रयोजनं, मातृका ग्रन्थः सूची, मातृका ग्रन्थालयः	1

निर्धारितग्रन्थाः

1. **संस्कृतशोधप्रविधिः** । डॉ. सत्यनारायण आचार्यः । प्रकाशिका, श्रीमती सौदामिनी त्रिपाठी, सिद्धमहावीरपाटणा, पुरी ओडिशा ।

सहायकग्रन्थाः

1. **संस्कृत शोध-प्रविधि** । प्रो. प्रभुनाथ द्विवेदी, डॉ सुरेश चन्द्र चौबे । शारदा संस्कृत संस्थान वाराणसी ।
2. **शोध-प्रविधि** । डॉ विनयमोहन शर्मा । नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली ।
3. **अनुसंधानस्य प्रविधि प्रक्रिया** । डॉ नगेन्द्रः । राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।

अभ्यासः

BOS-14 (संलग्नक-9)

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (बसन्तसत्रम् - 2023)

क्र.स. (1)	पाठ्यक्रम कूट संख्या कोर्स कोड (2)		पाठ्यक्रम नाम कोर्स नाम (3)	श्रेयांक क्रेडिट (4)		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षक द्वारा,प्रयोगशाला, सेमिनार, फील्ड वर्क) (6)
शोधोपाधि-पाठ्यक्रमः (श्रेयाङ्काः –18)						
1.	शोध-प्रविधिः	SKT601	शोधप्रविधिः (Research Methodology)	4		आन्तरिक परीक्षक द्वारा
2.	व्याकरणम्	SKT602	संस्कृतव्याकरणपरम्परा (Sanskrit Grammatical Tradition)	4		आन्तरिक परीक्षक द्वारा
3.	तुलनात्मकं दर्शनम्	SKT604	तुलनात्मकदर्शनम् (Comparative Philosophy)	4		आन्तरिक परीक्षक द्वारा
4.	शोध-नैतिकता	SKT627	शोधप्रकाशनयोः नैतिकता (Research and Publication Ethics)	2		आन्तरिक परीक्षक द्वारा
5.	ज्ञान-परम्परा IKS	SKT628	भारतीयपारम्परिकज्ञानं प्रथाश्च (Indian Traditional Knowledge and Practices)	2		आन्तरिक परीक्षक द्वारा
6.	शिक्षणाधिगमविधिः (शिक्षा विभाग द्वारा अध्यापन)	TTR622	Pedagogy of Teaching-Learning Process	2		आन्तरिक परीक्षक द्वारा

शोधोपाधिपाठ्यक्रमः प्रथमसत्रम्

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः- SKT 601

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम्– शोधप्रविधिः (RESEARCH METHODOLOGY)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यःशोधप्रविधीनांपरिचयः, शोधप्रकाराणां, शोधप्रबन्धलेखनस्य च ज्ञानं भविता। चितांशानां गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानमस्ति।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क) माध्यमिकी परीक्षा – 20%

(30 अङ्कानां लिखितपरीक्षा 10 अङ्कानां मौखिकपरीक्षा, परीक्षकः - विभागीय)

(अध्यादेश संख्या 42 खण्ड 8.11 नियमानुसारम्, ई.सी. दिनाङ्क 23-12-2022)

(ख) सत्रान्तपरीक्षा – 60%

(100 अङ्कानां लिखितपरीक्षा 20 अङ्कानां मौखिकीपरीक्षा, परीक्षकः - बाह्यः)

(अध्यादेश संख्या 42 खण्ड 8.10 नियमानुसारम्, ई.सी. दिनाङ्क 23-12-2022)

(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

(अङ्कविभाजनम् अध्यादेश संख्या 42 खण्ड 8.13, ई.सी. दिनाङ्क 23-12-2022, नियमानुसारं करणीयम्)

परीक्षाविधिः शोधसम्बद्ध-अद्यतन-अध्यादेश-अनुसारं मान्यः भविष्यति।

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या विषयः

पाठ्यक्रमः– शोधप्रविधिः SKT 601

शोधसंज्ञाः

अनुसन्धानम्, गवेषणा, अन्वेषणम्, शोधः

शोधप्रकृतिः

तुलना, विश्लेषणम्, नूतनतथ्योपस्थितिः, प्रमाणपुष्टिः, अन्यूनानतिरिक्तत्वम्

शोधप्रकाराः शोधप्रविधयश्च

तुलनात्मकः, समालोचनात्मकः, सम्पादनात्मकः, प्रायोगिकः, वस्तुनिष्ठः, सर्वेक्षणात्मकः

शोधप्रस्तावपीठिका

समस्यानिर्धारणम्, विषयचयनम्, प्राक्कल्पना, सामग्रीसंग्रहणम्

शोधप्रस्तावसंरचना

उद्देश्यं क्षेत्रञ्च, कृतकार्यसर्वेक्षणम्, पूर्वतरेभ्यः वैलक्षण्यम्, अध्यायविभागः, प्राथमिकस्रोतांसि,सन्दर्भग्रन्थसूचिः

शोधप्रबन्धलेखनम्

प्रस्तावना, अध्यायाः, उपसंहारः लिप्यन्तरीकरणे वर्णसङ्केतः, अध्यायसंरचना, उद्धरणप्रदानम्, पादटिप्पणीलेखनम्, परिशिष्टसंयोजनम्, मुद्रणसंशोधनम्

पाठालोचनम् (Textual criticism)

मातृकासंकलनम्, पाठालोचनसिद्धान्ताः, प्राचीनतममातृकान्वेषणम् , वंशवृक्षनिर्माणम्

शोधसारलेखनम्

अध्यायशः संक्षेपः

(सैद्धान्तिकम्50% , प्रायोगिकञ्च50%)

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-2	**शोधसंज्ञाः**- अनुसन्धानम्, गवेषणा, अन्वेषणम्, शोधः,	1,2
3-8	**शोधप्रकृतिः** - तुलना, विश्लेषणम्, नूतनतथ्योपस्थितिः, प्रमाणपुष्टिः, अन्यूनानतिरिक्तत्वम्	1,2
9-14	**शोधप्रकाराः शोधप्रविधयश्च**- तुलनात्मकः, समालोचनात्मकः, सम्पादनात्मकः, प्रायोगिकः, वस्तुनिष्ठः, सर्वेक्षणात्मकः	1,2
15-18	**शोधप्रस्तावपीठिका**- समस्यानिर्धारणम्, विषयचयनम्, प्राक्कल्पना, सामग्रीसंग्रहणम्	1,2
19-28	**शोधप्रस्तावसंरचना**- उद्देश्यं क्षेत्रञ्च, कृतकार्यसर्वेक्षणम्, पूर्वतरेभ्यः वैलक्षण्यम्, अध्यायविभागः, प्राथमिकस्रोतांसि,सन्दर्भग्रन्थसूचिः	1,2
29-34	**शोधप्रबन्धलेखनम्**- लिप्यन्तरीकरणे वर्णसङ्केतः, अध्यायसंरचना(प्रस्तावना,अध्यायाः,उपसंहारः) उद्धरणप्रदानम् पादटिप्पणीलेखनम्, परिशिष्टसंयोजनम्, मुद्रणसंशोधनम्	1,2
35-40	**पाठालोचनम् (Textual criticism)** - मातृकासंकलनम्, वंशवृक्षनिर्माणम्, प्राचीनतममातृकान्वेषणम्, पाठालोचनसिद्धान्ताः, पाठनिर्णयः, अध्यायशः संक्षेपः	1,2

निर्धारितग्रन्थाः

1. **संस्कृतशोधप्रविधिः** । डॉ. सत्यनारायण आचार्यः । प्रकाशिका, श्रीमती सौदामिनी त्रिपाठी, सिद्धमहावीरपाटणा, पुरी ओडिशा ।

2. **अनुसन्धान प्रक्रिया एवं पाठालोचन** –डॉ विनोद शास्त्री, डॉ. शालिनी सक्सेना। प्रकाशक -राजस्थान ज्योतिष परिषद् एवं शोध संस्थान, जयपुर, राजस्थान।

सहायकग्रन्थाः

1. **संस्कृत शोध-प्रविधि।** प्रो. प्रभुनाथ द्विवेदी, डॉ सुरेश चन्द्र चौबे। शारदा संस्कृत संस्थान वाराणसी।
2. **शोध-प्रविधि।**डॉ विनयमोहन शर्मा। नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली।
3. **अनुसंधानस्य प्रविधि प्रक्रिया।** डॉ नगेन्द्रः। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।

ORDINANCE NO: 42

MEDIUM OF INSTRUCTION, EXAMINATION, EVALUATION AND GRADING SYSTEM FOR THE AWARD OF DOCTOR OF PHILOSOPHY

(Under Section 28(1)(b), 28 (1)(c) and 28(1)(g) of the Central Universities Act 2009)

(Approved by the 33rd Academic Council held on 21.12.2022 and 58th Executive Council held on 23. 12.2022)

Applicability: These guidelines shall be applicable to all previously enrolled/registered (on or after 05th May 2016) PhD degree RD scholars as well as the new entrants in PhD degree programme. However, the candidates enrolled/registered prior to 05th May 2016 shall be governed by UGC Regulations, 2009 for award of PhD degree. These guidelines shall not have any effect on previously allotted research supervisors and approved research synopsis. Those previous RD scholars who have passed all the courses of PhD coursework prescribed by the concerned department/center during a particular batch / admission year or have passed M.Phil. in concerned subject before getting admission in Ph.D. programme shall neither be required to pass the coursework again nor required to pass compulsory courses of PhD coursework (Research and Publication Ethics; Indian Traditional Knowledge and Practices; Pedagogy of Teaching-Learning Process) as recommended in these guidelines. All other RD scholars shall be compulsorily required to attend coursework classes in all respective courses and qualify all the respective courses of PhD coursework as prescribed in these guidelines. The existing Research Advisory Committees (RACs) in various Departments / Centers shall stand dissolved after enactment of these guidelines/provisions developed in accordance with UGC Regulations (Minimum Standards and Procedure for Award of M.Phil./PhD Degree), 2016. The respective role/functions of RACs shall be taken up by Departmental Research Committee (DRC) and Research Degree Committee (RDC) after implementation of these guidelines.

1. **Admission to PhD Programme:**

   1.1 The university shall notify well in advance the number of seats available for admission to PhD programme in various subjects/ disciplines. The admission notification for PhD programme shall be issued once in an academic year by the office of Controller of Examination.

   1.2 Applications for admission to PhD programme shall be received through an advertisement on university website.

2. **Minimum Eligibility Criteria:**

   The following candidates shall be eligible to seek admission to the PhD programme:

   2.1 Master's degree or a professional degree declared equivalent to the Master's degree by the corresponding statutory regulatory body, with at least 55% marks in aggregate or its equivalent grade 'B' in the UGC 7-point scale (or an equivalent grade in a point scale wherever grading system is followed) or an equivalent degree from a foreign educational Institution accredited by an Assessment and Accreditation Agency which is approved, recognized or authorized by an authority, established or incorporated under a law in its home country or any other statutory authority in that country for the purpose of assessing, accrediting or assuring quality and standards of educational institutions.

   2.2 The candidates who have cleared the M.Phil. course work with at least 55% marks in aggregate or its equivalent grade 'B' in the UGC 7-point scale (or an equivalent grade in a point scale

- 2 questions x 15 marks (with internal choice) = 30 Marks
- Total = 100 Marks for theory

8.11 In case of mid-term examination in this course on Research Methodology, the marks for theory paper shall be 30 (excluding 10 marks for viva voce) and question paper pattern shall be as follows:

- 30 marks for the theory examination
- 10 marks for viva-voce examination (Internal)

The question paper pattern for 30 marks in theory examination (Mid-term) in Research Methodology course shall be as follows:

- 5 objective type questions = 5 Marks
- 10 x 1 questions (with internal choice) = 10 Marks
- 15 x 1 question (with internal choice) = 15 Marks

Total = 30 Marks for theory

8.12 The Tables shown as **Appendix-I** shall be followed.

8.13 Internal Assessment: The internal assessment shall be awarded in the following manner in all courses:

For 4 Credit Course: 40 Marks
Presentation of Report based on field activity/field work = 10 Marks
Participation level in classroom and other activities = 10 Marks
Two Assignments (10 Marks each) of analytical nature = 20 Marks

For 2 Credit Course: 20 Marks
Presentation of Report based on field activity/field work = 05 Marks
Participation level in classroom and other activities = 05 Marks
One assignment of analytical nature = 10 Marks

9. Departmental Research Committee (DRC): Preparation / Submission of Synopsis and Review/Monitoring of Research Progress by Departmental Research Committee (DRC)

9.1 The Departmental Research Committee (DRC) shall be constituted and notified by each department for a period of three years after the approval of Vice-Chancellor and shall have following composition:

- i. Head of the Department - Chairman
- ii. Director (Research) or Nominee - Member
- iii. Dean of Concerned School or Nominee - Member
- iv. All Faculty Members of concerned Department - Members

9.2 Half of the total members of DRC shall form the quorum. The nominee must not be below the rank of associate professor who may be from any relevant discipline as considered appropriate by Director (Research)/concerned Dean.

9.3 The main functions of Departmental Research Committee (DRC) shall be as follows:

- i. This committee shall play the role of advisory committee and shall monitor/ review the progress of research work of the candidate.

8.5 The courses shall be offered by the department in accordance with programme requirement and expert availability.

8.6 Each candidate is required to earn minimum 18 and maximum 22 credits during his/her coursework. Following three courses of two credits each shall be mandatory for all newly admitted candidates from session 2021-2022 onwards (irrespective of their discipline/ subject):

- Research and Publication Ethics (RPE) - 2 credits
- Pedagogy of Teaching-Learning Process (PTLP) - 2 credits
- Indian Traditional Knowledge and Practices (in Concerned Discipline/Subject) (ITKP) - 2 credits

8.7 The course contents of RPE (Research and Publication Ethics) course shall be finalized by concerned department at its own level by keeping into consideration the UGC guidelines. The course content of PTLP (Pedagogy of Teaching-Learning Process) shall be finalized by School of Education and be circulated to all the departments of university. The course content of this course shall be transacted jointly by School of Education and concerned department. The course content of ITKP (Indian Traditional Knowledge and Practices) shall be finalized by the concerned department keeping in view the recommendations of NEP-2020. The contents of this course shall be specific to the concerned discipline/subject.

8.8 Remaining minimum 12 or maximum 16 credits of the course work shall be earned by the candidate by studying 3 or 4 courses of 4 credits each, as the case may be. A minimum of four credits shall be compulsorily assigned to atleast one course on Research Methodology in concerned subject/discipline which could cover areas such as quantitative methods, qualitative methods, computer applications and review of published research in the relevant field, training, field work, etc. Other courses shall be advanced level courses on research or relevant discipline-specific areas for preparing the students for PhD degree. The remaining courses of 4 credits shall be decided / finalized by the concerned department (on the recommendations of DRC) in accordance with their academic requirements, expertise available and research facilities present in the department.

8.9 Both end-term and mid-term examinations in PhD coursework shall be internal in nature. The whole process of coursework examinations including paper setting, evaluation etc. in case of both end-term and mid-term examinations shall be undertaken by the office of Controller of Examinations. The CoE office, through the respective department, shall get the question papers prepared and answer scripts evaluated from the concerned course teacher of the department. A candidate is required to attain a minimum of 50% marks in each course undertaken in coursework and minimum 55% marks in aggregate to successfully complete the coursework.

8.10 In case of 4 credits course on Research Methodology in each department, the marks distribution for end term examination shall be as follows:

- 100 marks for the theory examination
- 20 marks for viva-voce examination (External)

The question paper pattern for 100 marks in theory examination (End term) in above Research Methodology course shall be as follows:

- 20 questions x 1 mark (objective type questions) =20 Marks
- 10 questions x 5 marks (with internal choice) = 50 Marks

शोधोपाधिः

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः – SKT-602

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – संस्कृतव्याकरणपरम्परा (Sanskrit Grammatical Tradition)

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम्१५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं शोधच्छात्राणां संस्कृतव्याकरणस्य दीर्घया परम्परया सह तदन्तर्गतानामाचार्याणां तत्कृतानां सूत्रादिग्रन्थानां च परिचयः अस्ति |

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - पाठ्यक्रममिममनुसृत्य विद्यार्थिनां संस्कृतव्याकरणस्य अनादिकालात् प्रवृत्तायामस्यां परम्परायां तैस्तैः आचार्यैः व्याख्याकारैश्च यत्प्रतिपादितं विषयदृष्ट्या शैलीदृष्ट्या च याः अभिनवा उत्प्रेक्षाः कृताः तेषामपि ज्ञानं भविष्यति |

उपस्थितेरनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्षासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा उपस्थितिः ७५% न भवति चेच्छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मानदण्डः – **पूर्णांकाः (200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्–20%

आन्तरिकमूल्याङ्कनविभागः

प्रतिवेदनप्रस्तुतिः क्षेत्रीयकार्यस्य – 5%

कक्ष्याप्रतिभागिता अन्याश्च गतिविधयः - 5%

निर्दिष्टपत्रद्वयम् – 10%

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या विषयः होराविभागः

१. **प्राक्पाणिनीया व्याकरणपरम्परा** १०

व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वम्,वैदिकवाङ्मये व्याकरणतत्त्वानि (ब्राह्मणारण्यकप्रातिशाख्येषु),व्याकरणप्रयोजनानि महाभाष्ये- रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्,यास्कात् पूर्ववर्तिन आचार्याः, यास्कस्य निरुक्तम्,ऐन्द्रं व्याकरणम्,प्राक्पाणिनीयानि व्याकरणानि, रामायणे महाभारते पुराणेषु च अपाणिनीयाः प्रयोगाः ।

२.पाणिनीया परम्परा २५

- पाणिनीयं व्याकरणं, पाणिनेः कालः देशश्च, पाणिनिव्याकरणस्यवैशिष्ट्यम् – सामान्यविशेषशेषाः(उत्सर्गापवादौ),पाणिनेः शैली – व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः नहि सन्देहादलक्षणम् ,व्याकरणस्य त्रयः स्कन्धाः –प्रक्रिया, परिभाषा, दर्शनम्,कात्यायनः, अन्ये च वार्त्तिककाराः (कथासरित्सागरे पाणिनिः कात्यायनश्च),कात्यायनस्य वार्त्तिकानाम् अन्तर्वस्तु शैली च, पतञ्जलिः, महाभाष्यं, देशः कालश्च, भर्तृहरिकृता दीपिका, प्रदीपोद्योतौ|
- सूत्रप्रकाराः- संज्ञा, परिभाषा, विधिः, नियमः, अधिकारः, अतिदेशः,पाणिनितन्त्रस्य भाषाविश्लेषणयुक्तयः विकल्पः(विभाषा, वा, अन्यतरस्याम्, आचार्यनामग्रहणम्), योगविभागः, ज्ञापनम्, इष्टिः, अनभिधानम्, व्यवस्थितविभाषा,स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ।
- काशिका–न्यासः,पदमञ्जरी,वाक्यपदीयम्, भर्तृहरेः देशकालौ, वाक्यपदीयटीकाकाराः – पुण्यराजः,हेलाराजः,वृषभदेवः,रघुनाथशर्मा,वेदानन्द झा, सूर्यनारायणशुक्लः ।
- प्रक्रियाक्रमस्य आरम्भः – रूपमाला, प्रक्रियाकौमुदी सिद्धान्तकौमुदी, क्षीरस्वामिनः धातुवृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी , माधवीया धातुवृत्तिः, वर्धमानस्य गणरत्नमहोदधिः,हर्षवर्धनस्य शबरस्वामिनः वररुचेश्च लिङ्गानुशासनानि, वामनीयं लिङ्गानुशासनम्, पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं, उणादिपाठः, उज्ज्वलदत्तस्य वृत्तिः, सीरदेवस्य परिभाषावृत्तिः,नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दुशेखरः, लघुशब्देन्दुशेखरश्च ।
- अष्टाध्यायीक्रमः , शब्दकौस्तुभः, व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः (विश्वेश्वरसूरेः) ।

3.पाणिन्युत्तराणि व्याकरणानि ५

चान्द्रं व्याकरणं, चन्द्रगोमिनः देशकालौ, चन्द्रगोमिनः चन्द्राचार्यस्य वा स्वोपज्ञवृत्तिः, जैनेन्द्रव्याकरणं, सिद्धहैमशब्दानुशासनं, टीकाः बृहद्वृत्तिढुण्ढिका, कातन्त्रव्याकरणं शर्ववर्मणः- कौमारं कालापं वा संज्ञान्तरं, वृत्तिकारो दुर्गसिंहः, सारस्वतं व्याकरणम्, अनुभूतिस्वरूपाचार्यः- तस्य सारस्वतप्रक्रिया, टीकाकाराः – पुञ्जराजः, अमृतभारती, क्षेमेन्द्रः, चन्द्रकीर्तिः, माधवः, वासुदेवभट्टः,मण्डनः,मेघरत्नः, धनेश्वरः,जगन्नाथः,काशीनाथः,भट्टगोपालः, सहजकीर्तिः, हंसविजयगणिः, रामभट्टः,बोपदेवस्य

मुग्धबोधव्याकरणम्, क्रमदीश्वरस्य जौमरव्याकरणम्, पद्मनाभदत्तस्य सौपद्मव्याकरणं, रूपगोस्वामिनः हरिमानामृतव्याकरणं, जीवगोस्वामिनश्च हरिनामामृतव्याकरणं, प्रवोधचन्द्रिका, भोजव्याकरणं, भावसिंहप्रक्रिया, दीपव्याकरणं चिद्रूपाश्रमस्य, कारिकावलिः भट्टाचार्यचक्रवर्तिनारायणस्य ।

निर्धारितग्रन्थाः –

१. संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास, (तीन भागों में पूर्ण) पण्डित युधिष्ठिर मीमांसक, रामलालकपूरट्रस्ट,सोनीपत-१३१०३९ (हरियाणा)

सहायकग्रन्थाः

१.व्याकरणमहाभाष्यम् ,श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितम्, सम्पादकः श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, प्रतिभाप्रकाशनम्, दिल्ली

२.सिद्धान्तकौमुदी,भट्टोजिदीक्षितविरचिता,चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ,वाराणसी

३. काशिका,वामनजयादित्यविरचिता,चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्,वाराणसी

४. वाक्यपदीयम्,भर्तृहरिविरचितम्,संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानानां विषयः	निर्धारित ग्रन्थाः
१,२,३,४,५,६, ७,८,९,१०	व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वम्,वैदिकवाङ्मये व्याकरणतत्त्वानि (ब्राह्मणारण्यकप्रातिशाख्येषु),व्याकरणप्रयोजनानि महाभाष्ये- रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्,यास्कात् पूर्ववर्तिन आचार्याः, यास्कस्य निरुक्तम्,ऐन्द्रं व्याकरणम्,प्राक्पाणिनीयानि व्याकरणानि, रामायणे महाभारते पुराणेषु च अपाणिनीयाः प्रयोगाः	१
११,१२,१३,१ ४,१५,१६, १७,१८,१९,२ ०	पाणिनीयं व्याकरणं, पाणिनेः कालः देशश्च, पाणिनिव्याकरणस्यवैशिष्ट्यम् – सामान्यविशेषशेषाः(उत्सर्गापवादौ),पाणिनेः शैली – व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः नहि सन्देहादलक्षणम् ,व्याकरणस्य त्रयः स्कन्धाः –प्रक्रिया, परिभाषा, दर्शनम्,कात्यायनः, अन्ये च वार्त्तिककाराः (कथासरित्सागरे पाणिनिः कात्यायनश्च),कात्यायनस्य वार्त्तिकानाम् अन्तर्वस्तु शैली च, पतञ्जलिः,	१

	महाभाष्यं, देशः कालश्च, भर्तृहरिकृता दीपिका, प्रदीपोद्योतौ।	
२१,२२,२३,२४,२५,२६	सूत्रप्रकाराः- संज्ञा, परिभाषा, विधिः, नियमः, अधिकारः, अतिदेशः,पाणिनितन्त्रस्य भाषाविश्लेषणयुक्तयः विकल्पः(विभाषा, वा, अन्यतरस्याम्,आचार्यनामग्रहणम्),योगविभागः,ज्ञापनम्,इष्टिः,अनभिधानम्,व्यवस्थितविभाषा,स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया।	१
२७,२८,२९,३०,३१	काशिका–न्यासः,पदमञ्जरी,वाक्यपदीयम्,भर्तृहरेःदेशकालौ, वाक्यपदीयटीकाकाराः–पुण्यराजः,हेलाराजः,वृषभदेवः,रघुनाथशर्मा, वेदानन्दझा, सूर्यनारायणशुक्लः।	१
३२,३३,३४,३५,	प्रक्रियाक्रमस्य आरम्भः – रूपमाला, प्रक्रियाकौमुदी सिद्धान्तकौमुदी, क्षीरस्वामिनः धातुवृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी च, माधवीया धातुवृत्तिः, वर्धमानस्य गणरत्नमहोदधिः,हर्षवर्धनस्य शबरस्वामिनः वररुचेश्च लिङ्गानुशासनानि, वामनीयं लिङ्गानुशासनम्, पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं, उणादिपाठः, उज्ज्वलदत्तस्य वृत्तिः, सीरदेवस्य परिभाषावृत्तिः,नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दुशेखरः, लघुशब्देन्दुशेखरश्च । अष्टाध्यायीक्रमः , शब्दकौस्तुभः, व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः (विश्वेश्वरसूरेः)।	१
३६,३७,३८,३९, ४०	चान्द्रं व्याकरणं, चन्द्रगोमिनः देशकालौ, चन्द्रगोमिनः चन्द्राचार्यस्य वा स्वोपज्ञवृत्तिः, जैनेन्द्रव्याकरणं, सिद्धहैमशब्दानुशासनं, टीकाः बृहद्वृत्तिढुण्ढिका, कातन्त्रव्याकरणं शर्ववर्मणः- कौमारं कालापं वा संज्ञान्तरं, वृत्तिकारो दुर्गसिंहः, सारस्वतं व्याकरणम्, अनुभूतिस्वरूपाचार्यः- तस्य सारस्वतप्रक्रिया, टीकाकाराः – पुञ्जराजः, अमृतभारती, क्षेमेन्द्रः, चन्द्रकीर्तिः, माधवः, वासुदेवभट्टः,मण्डनः,मेघरत्नः, धनेश्वरः,जगन्नाथः,काशीनाथः,भट्टगोपालः,सहजकीर्तिः, हंसविजयगणिः,रामभट्टः,बोपदेवस्य मुग्धबोधव्याकरणम्, क्रमदीश्वरस्य जौमरव्याकरणम्, पद्मनाभदत्तस्य सौपद्मव्याकरणं, रूपगोपस्वामिनः हरिमानामृतव्याकरणं, जीवगोस्वामिनश्च हरिनामामृतव्याकरणं, प्रवोधचन्द्रिका,भोजव्याकरणं,भावसिंहप्रक्रिया,दीपव्याकरणं चिद्रूपाश्रमस्य, कारिकावलिः भट्टाचार्यचक्रवर्तिनारायणस्य ।	१

पाठ्यक्रमस्य नाम - तुलनात्मकदर्शनम् (Comparative Philosophy)

कूटक्रमाङ्कः – SKT 604 पाठ्यक्रमः (Course Content)

श्रेयाङ्काः -04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् ,होरासमानम् १०संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च – अन्यकार्याणि यथा ,होरासमानम् ५शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां /अनुशिक्षणस्य/व्यावहारिककार्यस्य/प्रयोगशालायाः वैकल्पिकका/निर्धारितानि अनिवार्य ,सामूहिककार्याणि ,स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणिर्याणि ,पुस्तकालयकार्याणि ,साहित्यसमीक्षा , भवति होरासमानं १५संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् ,शोधपत्रलेखनम् ,तथ्यसंग्रहाः]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते यत् वेदान्तसारग्रन्थस्य सामान्य परिचयः, वेदान्तदर्शनस्य प्रकरणग्रन्थरूपेन वेदान्तसारस्य उपयोगिता वर्णनम्, मूलतत्त्वविवेचनञ्च। कठोतैत्तिरीयोपनिषदोः सम्पूर्णपरिचयः, तत्त्वनिष्पादनञ्च । अपि च वर्तनामसन्दर्भे कठतैत्तिरीयोपनिषदां प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५सु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्या %

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **(पूर्णाङ्काः - 200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20 %

सत्रान्तपरीक्षा – 60 %

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20 %

इकाई- 1

न्यायवैशेषिकदर्शनम् – १. कार्यकारणं- समवायिकारणं, असमवायिकारणं, निमित्तकारणं २. वैशेषिकपरमाणुवादः ३. न्यायमते प्रमाणं ४. न्यायमते प्रत्यक्षः तेषां प्रकारः ५. न्यायमते अनुमानं ६. हेत्वाभासः ७. परामर्शः, ८. न्यायमते षोडशपदार्थः ।

इकाई- 2

सांख्यदर्शनम् – १. सत्कार्यवादः, २. पुरुषप्रकृतिः , ३. गुणत्रयः, ४. सृष्टिक्रमः, ५. पञ्चविंशतितत्त्वानि, ६. पुरुषवहुत्वम् , ७. सांख्ये प्रमाणम् ।

इकाई- 3

योगदर्शनम् – १. चित्तवृत्तिनिरोधः, २. समाधेः प्रकाराः , ३. पञ्चक्लेशाः ४. अष्टाङ्गयोगः , ५. प्रमाणं ६. ईश्वरः ।

इकाई- 4

मीमांसादर्शनम् – १. धर्मलक्षणं, **२.** भावना, ३. विधेः लक्षणं, ४. वेदः अपौरुषेयत्वं ५. मन्त्रः ६. नामधेयः ७. निषेधः ।

अद्वैतवेदान्तदर्शनम् – १. ब्रह्म, २. माया, ३. अध्यासः ४. अनुबन्धचतुष्टयं, ५. पञ्चीकरणं, ६. मोक्षः ७. अद्वैतवेदान्ते प्रमाणम् ।

इकाई- 5

वौद्धदर्शनम् – १. महाभिनिष्क्रमणं २. त्रिपिटकः ,३. चत्वारि आर्यसत्यानि ४. प्रतीत्यसमुत्पादः, ५. क्षणभङ्गवादः , ६. निर्वाणः

जैनदर्शनम् – १. ज्ञानसिद्धान्तः- प्रत्यक्षः, परोक्षः, २. स्याद्वादः , ३. सप्तभङ्गीनयः , ४. जैन आचारमीमांसा, ५. पञ्चमहाव्रतम् ।

चार्वाकदर्शनम् – १. आत्मा, २. ईश्वरः ३. पुनर्जन्मः ४. सुखवादः , ५. प्रत्यक्षप्रमाणं , ६. अनुमानस्य अप्रामाणिकता ७. कार्यकारणनियमः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. तर्कभाषा, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्टान, दिल्ली
२. सांख्यकारिका, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्टान, दिल्ली
३. योगदर्शनम्, हरिहरानन्द आरण्यक, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्टान, दिल्ली
४. अर्थसंग्रहः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्टान, दिल्ली
५. वेदान्तसारः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्टान, दिल्ली
६. सर्वदर्शनसंग्रहः , चौखम्बा संस्कृत सीरिज, वाराणसी

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	कार्यकारणम्- समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणम्	१
२	वैशेषिकपरमाणुवादः	१
३	न्यायमते प्रमाणं, न्यायमते प्रत्यक्षः तेषां प्रकारः	१
४	न्यायमते अनुमानम्	१
५	हेत्वाभासः ,परामर्शः, न्यायमते षोडशपदार्थः	१
६	सत्कार्यवादः	२
७-८	पुरुषप्रकृतिः, गुणत्रयः, सृष्टिक्रमः, पञ्चविंशतितत्त्वानि	२
९-१०	पुरुषवहुत्वं , सांख्ये प्रमाणम्	२
११	चित्तवृत्तिनिरोधः	३
१२	समाधेः प्रकाराः	२
१३	पञ्चक्लेशाः	२
१४	अष्टाङ्गयोगः	२
१५	प्रमाणं , ईश्वरः	२
१६	धर्मलक्षणं, भावना	३
१७-१८	विधेः लक्षणं, वेदः अपौरुषेयत्वं	३
१९-२०	मन्त्रः ,नामधेयः, निषेधः	३
२०-२१	ब्रह्म, माया	४
२२-२३	अध्यांसः ,अनुबन्धचतुष्टयं	४
२४-२५	पञ्चीकरणं, मोक्षः	४
२६-२७	अद्वैतवेदान्ते प्रमाणम्	४
२८	महाभिनिष्क्रमणं , त्रिपिटकः	५
२९	चत्वारि आर्यसत्यानि , प्रतीत्यसमुत्पादः	५
३०	क्षणभङ्गवादः , निर्वाणः	५
३१	ज्ञानसिद्धान्तः- प्रत्यक्षः, परोक्षः	५
३२-३३	स्याद्वादः	५
३४	सप्तभङ्गीनयः	५
३५-३६	जैन आचारमीमांसा, पञ्चमहाव्रतम्	५
३७-३८	आत्मा, ईश्वरः ,पुनर्जन्मः	५

३९	सुखवादः , प्रत्यक्षप्रमानं	५
४०	अनुमानस्य अप्रामाणिकता ,कार्यकारणनियमः	५

अध्यक्षः

विषय – **शोधप्रकाशनयोः नैतिकता (RESEARCH AND PUBLICATION ETHICS)** Credit - 02

SKT – 627 पाठ्यक्रमः(Course Content)

श्रेयाङ्काः - 02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – छात्रेभ्यः आधुनिकानुसन्धाने नैतिकतायाः अनिवार्यतायाः ज्ञानप्रदानम् ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

- शोधप्रकाशनयोः नैतिकता ज्ञानम् ।
- अनुसन्धाने मौलिकता वास्तविकज्ञानम् ।
- शोधे प्रामाणिकता भविष्यति ।
- प्रकाशकानां दायित्वस्य ज्ञानम् ।
- आधुनिकशोधप्रवृत्तेः वर्धनम् ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

पूर्णाङ्कः - 100

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

- माध्यमिकी परीक्षा – 20%
- सत्रान्तपरीक्षा – 60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

संस्कृतवाङ्मये नैतिकमूल्यानि

१. **दर्शनं नैतिकता च** – दर्शनस्य परिभाषा, अनुसान्धाने दर्शनम्, नैतिकतायाः परिभाषा, न्यायिकानुसन्धानम्, शोधप्रकाशनस्य नैतिकसिद्धान्ताः ।

२. **हितधारकाः** – शोधार्थिनः दायित्वानि, शोधनिर्देशकस्य दायित्वानि

३. **साहित्यकहरणम्** – यू०जी०सी० साहित्यिक-चोरी-नीति 2018, विभागीय-सत्य-निष्ठा-नाम-सूची (DAIP), संस्थागत-शैक्षिक-सत्यनिष्ठा-पेनल (IAIP) , नैतिकदृष्ट्या शोधकर्तुः व्यवहारः, साहित्यिकहरणस्य निराकर्तुम् उपायाः, साहित्यिकहरणे दण्ड विधानम्, प्रतिलिप्यधिकाराधिनियमः (कॉपीराइट)

४. **भारतीयपरम्परायां नैतिकानुसन्धानम्** – भारतीयग्रन्थानां व्याख्यायां श्रेयप्रदानस्य परम्परा ।

५. **प्रकाशनस्य नैतिकता** – शोधप्रबन्धलेखने नैतिकताया, विविधप्रकाशनेषु नैतिकता, पत्रिकाप्रकाशने नैतिकता, प्रकाशकस्य दायित्वानि ।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

१. संस्कृत शोध-प्रविधि । प्रो. प्रभुनाथ द्विवेदी, डॉ सुरेश चन्द्र चौबे । शारदा संस्कृत संस्थान वाराणसी ।

२. शोध-प्रविधि । डॉ विनयमोहन शर्मा । नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली ।
३. अनुसंधानस्य प्रविधि प्रक्रिया । डॉ नगेन्द्रः । राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
४. संस्कृतसाहित्यस्य विविधव्याख्याग्रन्थाः
५. A SHORT HISTORY OF ETHICS. (1967), MACLNTYRE, ALASDAIR

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	दर्शनस्य परिभाषा, अनुसान्धाने दर्शनम्, नैतिकतायाः परिभाषा, न्यायिकानुसन्धानम्, शोधप्रकाशनस्य नैतिकसिद्धान्ताः ।	१,२
२ - ३	शोधार्थिनः दायित्वानि, शोधनिर्देशकस्य दायित्वानि	१,२
४ - १२	यू०जी०सी० साहित्यिक-चोरी-नीति 2018, विभागीय-सत्य-निष्ठा-नाम-सूची (DAIP), संस्थागत-शैक्षिक-सत्यनिष्ठा-पेनल (IAIP) , नैतिकदृष्ट्या शोधकर्तुः व्यवहारः, साहित्यिकहरणस्य निराकर्तुम् उपायाः, साहित्यिकहरणे दण्ड विधानम्, प्रतिलिप्यधिकाराधिनियमः (कॉपीराइट)	१,२
१६	भारतीयग्रन्थानां व्याख्यायां श्रेयप्रदानस्य परम्परा ।	१,२
१७-२०	शोधप्रबन्धलेखने नैतिकताया, विविधप्रकाशनेषु नैतिकता, पत्रिकाप्रकाशने नैतिकता, प्रकाशकस्य दायित्वानि ।	१,२

भारतीयपारम्परिकज्ञानं प्रथाश्च (Indian Traditional Knowledge And Practices)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 628
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – **भारतीयपारम्परिकज्ञानं प्रथाश्च (Indian Traditional Knowledge And Practices)**

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - छात्रेभ्यः संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य भारतीयपारम्परिकज्ञानस्य प्रथानां च परिचयप्रदानम् । राष्ट्रस्य सम्यक् इतिहासविषये समृद्धसंस्कृतिविषये छात्रेषु सक्रियता भविष्यति । भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् च अवबोधनम् । भारतीयज्ञानस्य आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानस्य च व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम् । भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अनुसन्धानार्थं गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्रेषु संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य भारतीयपारम्परिकज्ञानस्य प्रथायाश्च विषये तथा च भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् विषये एका समग्रा अन्तर्दृष्टिः प्राप्ता भविष्यति । अनुसन्धानसमये दृष्टे व्यापकता, भारतीयात्मिका मौलिकता, स्पष्टता प्रामाणिकता, पाण्डुलेखानाम् अन्वेषणे विश्लेषणे च रुचिः, भारतीयज्ञानपरम्पराम् आश्रित्य अन्तर्वैषयिकशोधकार्ये प्रवृत्तिः च भविष्यति ।

श्रेयाङ्काः - 02

[एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णाङ्काः - 100**

(क)	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT 628 - भारतीयपारम्परिकज्ञानं प्रथाश्च (Indian Traditional Knowledge And Practices)
(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1. भारतीयज्ञानमार्गपरिचयः		**20%**

क. संस्कृतभाषा
ख. तर्कशास्त्रम्
ग. धर्मशास्त्रम्
घ. शिल्पशास्त्रम्
ङ. समाधिजं प्रत्यक्षम्

2. श्रुतिपरम्परा: **20%**

क. वैदिकसाहित्यम्

ख. वेदाङ्गानि

3. स्मृतिपरम्परा: **20%**

क. स्मृति साहित्यम्, पुराणानि, रामायण, महाभारतम्

4. ज्ञानप्रभागानां परिचय: **20%**

क. पराविद्या

ख. अपराविद्या

ग. आन्विक्षकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिः

घ. चतुः षष्ठी विद्याः, आदयः

5. संस्कृतशास्त्राणां परम्परा: प्रथाश्च **20%**

क. ज्योतिषम् (सिद्धान्तः, संहिता, होरा), वास्तुशास्त्रम्, भूगोलम्, भूगर्भविज्ञानम्, गणितम् (अङ्कविज्ञानम्, रेखाविज्ञानम्), ऋतुविज्ञानम्

ख. आयुर्वेदः (निदानम्, उपचारः, औषधिः, योगः, रोगनिदानम्), वृक्षायुर्वेदः, पाकशास्त्रम्

ग. रसायनशास्त्रम्, धातुविज्ञानम्, शिल्पशास्त्रम्, धनुर्विद्या, विमानशास्त्रम्, परिवहनशास्त्रम्, आदयः।

❖ **निर्धारितग्रन्थाः**

- वैदिक वाङ्गमय का इतिहास, बलदेव उपाध्यायः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
- वैदिक साहित्य और संस्कृति, बलदेव उपाध्यायः, शारदा मन्दिर, काशी,वाराणसी,
- दर्शनशास्त्र का इतिहासः, बलदेव उपाध्यायः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् वाराणसी, ।
- संस्कृत में विज्ञान, संस्कृत भारती, दिल्ली।
- SCIENCE IN SANSKRIT, संस्कृत भारती, दिल्ली।

❖ **सहायकग्रन्थाः**

- संस्कृतसाहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी।
- ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- भारतीय दर्शन, जगदीश शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्स, वाराणसी।
- PRIDE OF INDIA, संस्कृत भारती दिल्ली।
- भारत में विज्ञान का इतिहास (Histrory of Science in India) खंड-1, भाग-I, भाग-II, खंड VIII, सिबाजी राहा एवं अन्य, राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी, भारत और रामकृष्ण मिशन संस्कृति संस्थान, कोलकाता 2014
- भारतीय संस्कृति के आधार, श्री अरविन्द श्रीअरविंद सोसायटी पांडिचेरी - 21968
- वेदों की वर्णन-शैलियाँ, डॉ. रामनाथ वेदालंकार, श्री घूडमल प्रहलादकुमार आर्य धर्मार्थ ट्रस्ट, ब्यानियापाड़ा, हिण्डौन सिटी, (राजस्थान)
- वेद व विज्ञान, स्वामी प्रत्यगात्मानन्द सरस्वती विश्वविद्यालय प्रमशन, वाराणसी

- भारतीय दर्शन तथा आधुनिक विज्ञान डॉ. सुघुम्न आचार्य, वेद वाणी वितानम्, प्रकाशन एवं शिक्षण संस्थान रघुराज नगर, कोलगवाँ, जिला- सतना (म.प्र.) 485001
- विज्ञान और वेदान्त, मान्धाता सिंह, ज्ञान विज्ञान प्रकाशन, बक्सर
- भारतीय संस्कृति का इतिहास, स्व. पं. भगवद्दत रिसर्च स्कॉलर, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द
- वेद विज्ञान चिन्तन, डॉ. व्रजबिहारीचौबे कात्यायन वैदिक साहित्य प्रकाशन, होशियारपुर
- वेदों की वैज्ञानिक अवधारणा, शिवनारायण उपाध्याय, मलिक प्रेस, 1-बी, गोपाल नगर, आजादपुर, दिल्ली-110033

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-5	1. भारतीयज्ञानमार्गपरिचय:	
6-8	2. श्रुतिपरम्पराः	
9-12	3. स्मृतिपरम्परा:	
13-16	4. ज्ञानप्रभागानां परिचय:	
17-20	5. संस्कृतशास्त्राणां परम्पराः प्रथाश्च	

School of Education
Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
PO BOX: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA – 176215, HIMACHAL PRADESH
www.cuhimachal.ac.in; Phone: 01892 237285-2237289, 229330; Fax: 01892 237286

Course Code: TTR 622 (Level 6)
Course Name: Pedagogy of Teaching-Learning Process
Nature of Course: University- wide Course
Credits Equivalent: 2 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures / organized classroom activity / contact hours; 5 hours of laboratory work / practical / field work / Tutorial / teacher-led activity and 15 hours of other workload such as independent individual/ group work; obligatory/ optional work placement; literature survey/ library work; data collection/ field work; writing of papers/ projects/dissertation/thesis; seminars, etc.)

Course Objectives:

To enable the learners to -

- Understand about teaching-learning process, its various aspects.
- Understand about content analysis and instructional objectives.
- Explain the meaning of curriculum, and discuss principles as well as approaches of curriculum development.
- Understand and practice various teaching skills in concerned subjects.
- Understand and practice different teaching methods and strategies in concerned subjects.
- *Understand the concept and types of assessment.*
- *Develop classroom tests for evaluating students' performance in concerned subjects.*
- Understand various latest developments in teaching-learning and assessment processes.
- Explain the meaning of pedagogical analysis and its different components.
- Perform pedagogical analysis in concerned subject areas.

Attendance Requirements:

Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course. A minimum of 75% attendance is a must failing which a student may not be permitted to appear in examination.

Evaluation Criteria:

1. Mid Term Examination: 25%
2. End Term Examination: 50%
3. Continuous Internal Assessment: 25% i.e. 25 marks out of 100
    - Attendance/Participation: 5 marks
    - Seminar: 10 marks
    - Assignments: 10 marks

Pedagogy of Teaching-Learning Process

COURSE CONTENT

UNIT-I: Basics about Teaching-Learning

Concept and Nature of Teaching and Learning, Objectives of teaching-learning at higher education level, Stages of teaching, Qualities of an Effective Teacher at Higher Level; Understanding psychology of youth and individual differences in classroom; How to tackle individual differences effectively?

UNIT-II: Content Analysis, Instructional Objectives and Classroom Communication

Concept and Process of Content Analysis, Meaning and importance of instructional objectives in behavioural terms, Bloom's Taxonomy of Instructional Objectives; How to write Instructional Objectives in Behavioural Terms? ***(Discipline-specific)***, How to make classroom communication effective?; How to use online/virtual platforms for effective teaching-learning?

UNIT-III: Curriculum Development and Teaching-Learning Material

Meaning, components and types of curriculum, Principles and approaches of curriculum development; How to select content and activities for curriculum of a particular course? ***(Discipline-specific),*** Examining effectiveness and efficacy of existing curriculum; How to make effective use of TLM and laboratories for improving TL process? ***(Discipline-specific)***

UNIT-IV: Pedagogical Analysis, Teaching Skills and Methods

Concept and process of pedagogical analysis ***(Discipline-specific)***; Practicing Different Teaching Skills: Skill of introducing the lesson, explaining, illustrating, questioning, stimulus variation, writing on board and achieving closure; Applying Different Teaching Methods and Strategies: Lecture, Lecture-cum-Demonstration, Group & Panel Discussion, Seminars, Tutorials, Team Teaching, etc. *(Other Discipline-specific Teaching Strategies and Approaches can be included by concerned subject teacher by replacing above).*

UNIT-V: Assessment Tools and Techniques

Concept and Types of Assessment: Placement, Formative, Diagnostic and Summative; Applying assessment Tools: Tests, Rating Scales, Rubrics, Quizzes ***(Discipline-specific)***;

Applying assessment techniques: Observation, Interview (viva-voce); How to develop objective type and essay type tests ***(Discipline-specific)***; Marking scheme and assessment of practical skills ***(Discipline-specific)***; Latest developments in evaluation: Grading system and CBCS; CCA; Internal, midterm and end-term evaluation ***(Discipline-specific)***.

****NOTE:** *Even though this is a university-wide course, each department is supposed to depute a teacher for cooperative teaching / team teaching to provide discipline-specific support and inputs to the course instructor from the School of Education, CUHP. The question papers for mid-term and end-term examinations will be set by the course instructor from Department of Education in consultation with the concerned faculty member from respective department/center.*

Books Recommended

Das, R.C. (1993). *Educational Technology – A Basic Text*, Sterling Publishers Pvt. Ltd.

Graeme, K. (1969). *Blackboard to Computers: A Guide to Educational Aids,* London, Ward Lock.

Dandapani, S. (2001). *Advanced educational psychology*, (2nd edition), New Delhi, Anmol publications pvt Ltd.

Haas, K.B. & Packer, H.Q. (1990). *Preparation and Use of Audio Visual Aids,* 3rd Edition, Prentice Hall, Inc.

Kumar, K.L. (2008). *Educational Technology*, New Age International Pvt. Ltd. Publishers, New Delhi (Second Revised Edition).

Mukhopadhyay, M. (1990). *Educational Technology – Year Book 1988*, All India Association for Educational Technology, New Delhi.

Mukhopadhyay, M. (1990). *Educational Technology – Challenging Issues*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.

Sampathet. al. (1981). *Introduction to Educational Technology*, Sterling Publishers Pvt. Ltd.

Sharma, B.M. (1994). Media *and Education*, New Delhi: Commonwealth Publishers.

Venkataiah, N. (1996). *Educational technology*, New Delhi: APH Publishing Corporation.

Dharma, O.P & Bhatnagar O.O. Educational and Communication for Development, Oxford and IBG, New Delhi.

Goldberg, Alvin & Carl, E. Group Communication, Prentice Hall, Inc. New Jersey.

Mangal, S.K. (2004). *Advanced educational psychology*. New Delhi: Prentice hall of India Pvt Ltd.

Santrock, John. W. (2006). *Educational Psychology*, Tata McGraw Hill Publishing Company Limited, New Delhi.

Baron, R.A. (2001) *Psychology*, Pearson Education Inc., New Delhi.

Woolfolk, A. et.al. (2012). *Fundamentals of educational psychology*. New Delhi: Pearson Education